

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Bağirova Sevil Müşviq qızı

**«Məşğulluğun idarə edilməsində
kiçik biznesin rolu və əhəmiyyəti»**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYA İŞİ

İxtisasın şifri və adı: 060409 - «Biznesin idarə edilməsi»

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Magistratura proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. R.Ə.Abbasova

Elmi rəhbər: i.e.d. prof. Muradov R.Ş.

Kafedra müdiri: i.e.n., dos. M.Ə.Əliyev

Bakı – 2017

Mündəricat

GİRİŞ.....	3
Fəsil 1: Kiçik biznesin inkişafının nəzəri problemləri	8
1.1 Kiçik biznesin mahiyyəti və iqtisadi məzmunu	8
1.2 Ölkə iqtisadiyyatında kiçik biznesin inkişafı problemləri	20
Fəsil 2: Kiçik biznesin inkişafının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	26
2.1. Respublikamızda kiçik biznesin inkişafının müasir vəziyyəti	26
2.2 Kiçik biznesin inkişafına dövlət dəstəyi və onun iqtisadi mexanizmləri ..	32
Fəsil 3: Kiçik biznesin inkişafının prioritet istiqamətləri və məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətləri	39
3.1 Kiçik biznesin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş əlavə tədbirlər	39
3.2 Əlverişli investisiya mühitinin qorunması və kiçik biznesin perspektivli formalarının inkişaf etdirilməsi	50
3.3 Müasir dövrdə kiçik biznesin inkişafının prioritet istiqamətləri və məşğulluğun təmin edilməsi	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	71
Ədəbiyyat siyahısı.....	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkəmizdə qədimi tarixə sahib olan sahibkarlıq fəaliyyəti uzun inkişaf yolu getmişdir. Bu qədimi fəaliyyət növü XIX əsrin axırı, XX əsrin başlanğıclarında iri və sürətli inkişaf dövrü keçmişdir. Ölkəmizdə mövcud olan bir çox müxtəlif təbii sərvətlər həm ölkədənənar iş adamlarının ölkəmizə gəlməsinə, həm də ölkədəki sahibkarlığın inkişafı üçün əvəz olunmaz şərait yaratmışdır.

Azərbaycan çox dəyərli sərvətlərdən olan neft ölkəsidir. Hələ XIX əsrdə Azərbaycanda neft çıxarılması üzrə dünyaca yüksək imicə sahib sahibkarlar (milyonçular) yetişmişdir. Sözü gedən milyonçuların ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafı üçün, əsasəndə neft hasil olunmasında və emalı sənayesinin inkişaf etməsində mühüm təsirləri vardır. Zəmanəsinin yüksək nüfuza malik olan bu milyonçular ölkədə xəstəxanalar, yaşayış binaları, teatrlar, orta məktəblər inşa etdirmiş əhalinin çox hissəsini iş yerləri ilə təmin etmişlər. Bu cəhətdən Mirzəyevin, H. Z. Tağıyevin, Ş.Əsədullayevin, M. Nağıyevin, Səlimovun, M.Muxtarovun, S. Mirbabayevin, Mantaşovun və onlarla başqa başqa sahibkarların adları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlərə əsl örnək və həyat dərsi keçməlidir. XX əsrin başlanğıcında xarici kapitalın ölkəyə axını sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının yüksəlməsinə daha da təkan verdi.

Siyasi müstəqillik əldə sonra bazar İqtisadiyyatı yolu seçmiş Azərbaycan Respublikası obyektiv və subyektiv səbəblərdən, ciddi sosial-iqtisadi problemlərlə üzləşmişdir. Həyata keçirilən bir sıra proqramlar, tədbirlər sosial-iqtisadi durumun biraz da olsa sabitləşdirilməsinə imkan versə də köklü sosial-iqtisadi problemlər - əsasən də sahibkarlığın inkişafı , əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu sahələrində - hələ də qalmaqdadır.

Keçmiş SSRİ-də islahatların labüdlüyü qəbul edilənədək bütövlükdə ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda, biznesin inkişafı, əmək bazarı, məşğulluq kimi problemlərin tədqiqatına lazımınca fikir verilmirdi. Ancaq XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, xüsusilə də "yenidənqurma" dövründə bu problemlərin tədqiqatına meyl güclənməyə başladı. Sosializmin bir sistem kimi süqutu, yeni

iqtisadi sistemə keçid, iqtisadi islahatların zəruriliyi, iqtisad elmində bir çox məsələlərə, o cümlədən sahibkarlığın inkişafına, əhalinin məşğulluğuna və bu kimi problemlərin həllində dövlətin roluna dair yeni baxışların formalaşmasını tələb edirdi.

Bazar iqtisadiyyatına sahib inkişaf etmiş dövlətlərin praktikasını onu bildirir ki, milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, məşğulluq dərəcəsinin artırılmasında – xüsusən də iqtisadi böhranlar olan ərəfədə, habelə keçid dövründəki kiçik biznesin inkişafı əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Biznes formasının inkişaf etdirilməsi müxtəlif mülkiyyət formalarının təşəkkül tapmasına və inkişaf etməsinə, təşəbbüskarlığa və müstəqil rəqabətə, müasir fikir və ixtiraların istehsalata tətbiq edilməsinə, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına şərait yaratmaqla cəmiyyətdə olan sosial gərginliyin ortadan götürülməsinə həlledici təsir edir. İ.E.Ö-də fəaliyyətdə olan müəssisələrin 60-95%-nin, ümumi milli məhsulun 55- 70%-nin, bütün işləyənlərin 60-75%-nin, yeni yaradılan iş yerlərinin 75-85%-nin kiçik müəssisələrin payına düşməsi milli iqtisadiyyatın inkişafında kiçik biznesin əhəmiyyətli roluna bariz nümunədir.

Son zamanlar Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapmasına, kiçik biznesin inkişafına, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə və s. istiqamətləndirilmiş "Məşğulluq barəsində", "Sahibkarlığın fəaliyyəti haqqında", "Dövlət tipli mülkiyyətin özəlləşdirilməsi haqqında", "Kiçik sahibkarlığa dövlətin dəstəyi haqqında" və s. ölkə qanunlarının, bu sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş iki Dövlət Proqramının, bir çox tədbir və proqramların qəbul olunmasına baxmayaraq indidə ölkəmizdə kiçik biznesin inkişafını və əhalinin faktiki məşğulluq səviyyəsini məqbul hesab oluna bilməz.

Ölkəmizdə kiçik sahibkarlığın inkişafı “ Strateji yol xəritəsində ” vacib istiqamətlərdən biri olaraq öz əksini tapıb. Bu bölmənin inkişafı istiqamətində dövlət tərəfindən hal-hazırda vacib işlər görülür.

Azərbaycanda hal-hazırda var olan sosial-iqtisadi məsələlərin ortadan götürülməsi, xüsusilə də məşğulluğun faktiki səviyyəsinin yüksəldilməsi zərurəti, onların həllində kiçik biznesin inkişaf edilməsinin rolunun və onun formalaşması,

sahibkarlığın bu forması ilə məşğulluq arasında qarşılıqlı əlaqənin və asılılığın xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını tələb edir və bu nöqteyi-nəzərdən, tədqiqatın mövzusu böyük aktualıq kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin, sahibkarlığın inkişafının, əmək bazarının formalaşmasının, məşğulluğun, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolunun praktiki və nəzəri problemləri ölkəmizin iqtisadçılarından: Ş.M.Muradovun, Z.A.Səmədzadənin, T.Əliyevin, A.Nadirovun, Ə.Əlirzayevin, Ə.Nuriyevin, A.Şəkərəliyevin və digərlərinin əsərlərində öz əhatəli əksini tapmışdır.

Sahibkarlığın, əsasəndə də xırda sahibkarlığın inkişafı, əhalinin məşğulluq problemləri MDB ölkələrinin alimlərindən: L.Abalkinin, Y.K.Bayenovun, Blinovun, V.V.Çembrovskinin, M.V.Klinovanın, A.E.Kotlyanın, V.Q.Kostakovun, E.İ.Ruzavınan, M.Soninin, M.Q.Lapustanın, A.A.Şulusin, N.Q.Zablyukun və başqalarının tədqiqatının obyektinə çevrilmiş və bu iqtisadçılar tərəfindən dəyərli əsərlər yazılmışdır.

Xarici ölkə iqtisadçı alimlərindən: A.Smit, F.Rikardo, R.Kontilyon, A.Marşal, Y.Tünen, F.Vizer, R.Xizric, İ.B.Şey, C.S.Mill, A.S.Piqu, Y.Şumpeter, C.M.Keyns, M.Fridman və başqaları öz əsərlərində sahibkarlığın inkişafı, biznesin təşkili, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluğun tənzimlənməsi problemlərinə xüsusi diqqət ayırmışlar.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi kiçik biznesin inkişafı və məşğulluq problemləri üzrə dünya və milli təcrübənin analitik ümumiləşdirilməsi əsasında Azərbaycanda kiçik biznesin daha da inkişaf etdirilməsi vasitəsilə məşğulluq probleminin səmərəli həllinə yönəlmiş təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün bu tədqiqat işinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- müasir dövrdə kiçik biznesin təkmilləşdirilməsinin nəzəri metodoloji əsaslarının iqtisadi nəzəriyyə və dünya təcrübəsi əsasında öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi;

- respublikamızda xırda və orta müəssisələrin mövcud inkişaf səviyyəsi-

nin və onların məşğulluğun səviyyəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi;

- məşğulluğun təmin edilmə istiqamətlərinin öyrənilməsi;

- kiçik biznesin inkişafı və əhalinin məşğulluq səviyyəsi arasında əlaqənin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- kiçik biznes sahələrində məşğulluğun formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

Tədqiqatın predmet və obyektı: Azərbaycanda məşğulluğun təmin edilməsində kiçik biznesin roludur.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Yardım Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf, Vergilər və Maliyyə Nazirliklərinin məlumatları, sosioloji tədqiqatların nəticələri və s.

İqtisad elminin klassiklərinin, Azərbaycanın və xarici ölkələrin müasir görkəmli alimlərinin sahibkarlıq, o cümlədən kiçik sahibkarlıq, əhalinin məşğulluğu problemləri haqqında nəzəriyyələri, elmi tədqiqatları, nəzəri və praktiki fikirləri, elmi əsərləri, inkişaf etmiş ölkələrin tədqiq edilən problemlərə dair təcrübələri təşkil edir. Dissertasiya işi yerinə yetirilərkən tədqiqatın mövzusunə dair Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, Strateji yol xəritəsinə, Respublika Prezidentinin fərman və sərəncamlarına, hökumətin qərarlarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın aparılması prosesində müqayisə, riyazi-statistik təhlil, analitik ümumiləşdirmə, qrafik, anket tədqiqatı, sistemli təhlil və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- "biznes" və "sahibkarlıq" anlayışlarının şərhində mövcud olan fikirlərin sintezi nəticəsində sahibkarlığın biznesin növü olduğu əsaslandırılmışdır;

- "sahibkarlığa" onun mahiyyətini daha dolğun əks etdirən yeni tərif verilmişdir;

- iqtisadi nəzəriyyə və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi əsasında kiçik biznesin təşkilinin xüsusiyyətləri və formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları araşdırılmış

və sistemləşdirilmişdir;

- kiçik müəssisələrin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini daha dolğun ifadə edən yeni tərifləri verilmişdir;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas nəzəri müddəaları, nəticələri və irəli sürülən təkliflər, tövsiyələr bazar iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusilə də keçid dövründə, kiçik biznesin səmərəli təşkilini və fəaliyyətini, əhalinin səmərəli məşğulluğunu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmağa imkan verir.

Dissertasiyada irəli sürülən təkliflər kiçik biznesin inkişafının stimullaşdırılması və tənzimlənməsi, məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə konkret proqramların hazırlanmasında, biznes və məşğulluq problemlərinin gələcəkdə daha geniş tədqiq edilməsində istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu: Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, yeddi paragrafdan, ədəbiyyat siyahısından, təkliflərdən və nəticədən ibarət olmaqla 81 səhifə təşkil edir.

Fəsil 1: Kiçik biznesin inkişafının nəzəri problemləri

1.1 Kiçik biznesin mahiyyəti və iqtisadi məzmunu

"Biznes" sözü (business-ingiliscə) gəlir əldə olunan iş deməkdir, məşğuliyyət mənasını verir. Bizneslə məşğul olan insan isə - biznesmen adlandırılır (businessman-ingiliscə). Fərqli şəkildə ifadə etsək iş adamıdır, kommersantdır və yaxud sahibkardır.

Biznes insanların gəlir gətirmək üçün olan fəaliyyətidir. Beləliklə, biznes mənfəət və gəlir əldə etmək, müəssisəni, firmanı və s. inkişaf etmək məqsədi ilə həmfikir iştirakçılar arasındakı münasibətlərin məcmusudur.

İqtisadi islahatların sistemli şəkildə, müvafiq qanuna uyğunluqla və bir-birlərini tamamlama məqsədi ilə reallaşdırılması 1993-cü ilə kimi iqtisadi canlanmanın təmin olunması zəruri şərt olmuşdur. İqtisadi dəyişikliklərin səviyyəsində reallaşdırılan iqtisadi layihələrin hamısının iqtisadi inkişafda tutduğu yerinin doğru dərk olunması və onların həyata keçirilməsində müvafiq ardıcılığa diqqət edilməsi köklü dəyişikliklərin sayəsində mühüm dərəcədə təsir göstərən başlıca problemlərdəndir. Ölkənin reallığına nəzər saldıqda isə, müstəqilliyimizin əvvəlki illərində bu cəhətdən vəziyyətin qənaətbəxş hesab edilməməsi ilk baxışda müəyyənəlməlidir. İstər nəzəri, istərsə də ölkə iqtisadiyyatında meydana çıxmış vəziyyətin tələbləri cəhətindən sahibkarlığın maddi olaraq təməlini formalaşdıran özəlləşdirmə, xüsusən də qiymətlərin liberalaşdırılmasını önləməli idi.

Onuda bildirmək vacibdir ki, gəlir əldə olunmasına görə fəaliyyətdə olan insanlar fərqli ölkələrdə başqa cür adlandırılır. Ən çox ingilis dilli dövlətlərdə qeyd olunan "biznes" fəaliyyət tipi, həmin fəaliyyətdə məşğul çoxlu insanlar isə "biznesmen" adlandırıldığı təqdirdə, başqa ölkələrdə, həmçinin MDB məkanında və ölkəmizdə, "sahibkarlıq fəaliyyəti" kimi, "sahibkarlıq" və "sahibkarlar" kimi də adlandırılır. Həmçinin "sahibkarlıq" və "biznes" anlayışları da böyük təkamül yolu keçmişdir. Məsələn, keçmiş Romada "sahibkarlığa" fəaliyyət və ya məşğuliyyət, iş əsasən də kommersiya fəaliyyəti kimi yanaşırdı. İcarədarlara və ictimai tikinti ilə məşğul olanlara "sahibkar" deyilirdi [2 səh 133] . Orta əsrlərdə "sahibkar" anlayışının bir neçə mənası var idi. Sahibkarlara ən çox xarici ticarətlə məşğul

olanlar daxil edilirdi. Tamaşaları və paradları hazır edənlər də sahibkar hesab edilirdi. İri miqyaslı istehsal və tikinti layihələrinin idarə edənləridə də sahibkar adlandırılırdı. Bu cür layihələrin sahibləri heç nəyə görə risk almırdılar - sahibkarlar ancaq səlahiyyətlərində olan material, maliyyə və əmək resursları ilə bu layihələrin reallaşdırılmasına rəhbərlik edirdilər [2 səh 120].

Bizneslə məşğul olan insanlar bir neçə qrupa bölünür. 1-ci kateqoriyaya özünün əmlak və hüquqi öhdəliyi, fərdi riski əsasında fəaliyyətdə olan sahibkarları, cəmiyyətləri, birlikləri və s. formalaşdıran sahibkar kollektivləri daxil edilir. Birinci qrupa daxil olan iştirakçıların gəliri xidmətlər və əmtəə istehsal etmək və satmaq vasitəsilə həyata keçirilir. Sahibkarlar fəaliyyət prosesində biznesin başqa üzvləri ilə də münasibətə girirlər və istehsal biznesi dairəsini yaradırlar. İstehsal biznesi dairəsi üç tərkib hissədən ibarətdir: məhsul və xidmət istehsalı, kommersiya (satış) fəaliyyəti, kommersiya vasitəçiliyi.

İkinci qrupa isə istehlak kollektivlərini daxil etmək mümkündür. Həmin qrupa aid olunan biznes iştirakçılarının öz tələblərini ödəməyə görə istehlak qabiliyyəti olan əmtəələri və xidmətləri əldə etmək maraqları, bu xidmətlərin və əmtəələrin satıcıları və istehsalçıları ilə qarşılıqlı mənafeləri əsasında yaratdıqları münasibətlər ilə həyata keçirilir. Öz istehlak maraqlarını həyata keçirən və ikinci kateqoriyaya aid edilən iştirakçılar istehlak biznesinin dairəsini yaradırlar.

Üçüncü kateqoriyaya isə özlərinin əmək fəaliyyətini muzzdlu kontrakt ilə və ya digər əsasla reallaşdıran işçilər, eləcə də onların həmkarlar ittifaqları aid edilə bilər. Bu kateqoriyaya aid edilən iştirakçıların gəliri kontrakt və ya digər əsaslarla firmada və təşkilatda, həmçinin müəssisədə və s. bilavasitə işləmək vasitəsilə həyata keçirilir. Biznesmenlər üçün bu sazişlərin bağlanması əsas məqsəd firmanın son gəliridirsə, muzzdlu işçilərin də əsas məqsədi gördükləri işin müqabilində gəlir əldə etməkdir. Bu qrupa daxil olan iştirakçılarda əmək biznesi dairəsini formalaşdırırlar.

Dördüncü qrupa dövlətin qurumları və təşkilatları, həmçinin dövlətin müəssisələri aid oluna bilər. Hansı ki, biznesmenlərə dövlət sifarişi verir, qiymətləri və güzəştlərin miqdarını və s. ayırd edir. Bu zaman dövlətin orqanları

biznesin başqa iştirakçıları ilə eyni hüquqlu olurlar.

Bu qrupa daxil olan iş adamlarının işgüzar mənafeyi– ümumdövlət proqramlarının planlaşdırması - elmi-texniki, sosial-iqtisadi, elmi-istehsalat və s. məsələlərin aradan qaldırılması yolu ilə həm ümumilikdə ölkənin, həm də ayrılıqda hər bir vətəndaşın tələbini ödəmək vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cür razılıqlarda qarşılıqlı marağın olması prinsipi aşağıdakılardan ibarətdir: firmalar, müəssisələr, təşkilatlar dövlət tərəfindən stimullaşdırılaraq ümumdövlət səviyyəli proqramların reallaşdırılmasına cəlb olunur, ölkə işə, təcrübədə, bu proqramların reallaşdırılmasına nail olur və nəticə etibarlı ilə, dövlət biznesi əhatəsini yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatda ilk olaraq "sahibkar" termininə 1723-cü ildə Paris şəhərində nəşr olunmuş "Ümumi kommersiya" lüğətində tapmaq olar ki, burada da sahibkar, obyektin istifadəsini və ya inşasını öz üzərinə götürən bir şəxs kimi təqdim olunur [19].

Elmi termin olaraq "sahibkar" termini XVIII əsrdə yaşamış ingilis iqtisadçısı Kantilyon Riçardın elmi əsərlərində meydana çıxmışdır. Məşhur iqtisadçı sahibkarlığın ilkin konsepsiyasını hazır etmişdir. Kantilyon düşünürdü ki, sahibkar risk şəraitində fəaliyyət göstərən şəxsdir, çünki, sənətkarlar, tacirlər, fermerlər və s. kiçik mülkiyyətçilər alışı müvafiq qiymətlərlə reallaşırsalar da satışı müəyyən edilməyən qiymətlər çərçivəsində aparırlar. Riçard Kantilyon bildirirdi ki, sahibkar stabil olmayan gəlir vəziyyətində riski gözə alan fermer, yoxsul, sənətkar və s. hamısı ola bilər; daimi gəlir və yaxud maaş alan fəhlə və dövlətin işçisi, torpaq mülkiyyətçisi hansı ki, rentə alır risk edən ola bilməz. Riskin və qeyri-müəyyənliyin yükünü qaldırmaq sahibkarlığın ilk izahı hesab edilə bilər.

Kantilyonun fikrincə, cəmiyyətdə mübadilə və istehsal prosesləri sahibkarlar tərəfindən reallaşdırılır. O düşünürdü ki, muzzla fəhləni işlədən kapitalist və yaxud tacir və həmçinin sənətkar sahibkarlığın üzdə olan formalarıdır. Ancaq muzzla çalışan "idarəçi" sahibkar ola bilməz [3].

XVIII əsrdə yaşayıb yaratmış fransız alimi Kamo Bado hesab edirdi ki, sahibkar - sahibkarlıq fəaliyyətinə görə məsuliyyət götürən, müəssisəyə rəhbərlik edən, onu təşkil edən, planlaşdıran, nəzarət edən şəxsdir.

Başqa bir fransız iqtisadçısı Alfred Marşall və onun davamçıları sahibkarlığın təşkilatçılıq funksiyalarına daha çox diqqət yetirirdilər və hesab edirdilər ki, hər arzu edən sahibkar ola bilməz. Təsadüfi deyildir ki, A.Marşall ilk öncə istehsalın üç xüsusiyyətinə (torpaq, kapital, əmək) təşkilatçılıq amilini əlavə etmişdir.

Sahibkarlıq haqqında klassik alman iqtisadçılarının fikirləri də böyük maraq doğurur. XIX əsrdə yaşamış alman iqtisadçısı Y.Tünen hesab edirdi ki, sahibkarın mənfəətini işgüzar əməliyyatlardan gələn gəlirdən investisiya olunmuş kapitalla görə faizi (1), idarəetmə xərclərini (2) və hesablana bilən riskə görə sığorta haqlarını (3) ödədikdən sonra qalan hissədənibarətdir. Tünenə görə sahibkarın gəliri heç bir sığorta şirkəti tərəfindən ödənilməyən qeyri-müəyyənlik yükünün üzərinə götürülməsindən gələn gəlir kimi çıxış edir. Məhz innovasiya fəaliyyəti gəlirin və yaxud ziyanın ehtimalı əvvəlcədən məlum olmayan bir proses kimi çıxış etdiyindən, Y.Tünenin baxışlarına görə sahibkar "öz sahəsində ixtiraçı və tədqiqatçıdır". Qeyd olunanlardan göründüyü kimi, özünə qədərki klassik iqtisadçılarla müqayisədə sahibkarın rolunu Y.Tünen daha dəqiq ifadə etmişdir [7. səh. 94].

Karl Marksın, F.Engelsin, V.Leninin əsərlərində "sahibkar", "bazar" və "sahibkarlıq" barədə fikirlərə çox sıx rast gəlinə də onlar birmənalı formada bazara və sahibkarlığın özünə mənfi münasibət bəsləmişlər. Karl Marksın iqtisadi nəzəriyyəsində sahibkarlıq barəsində təsəvvürlər istismarçı - kapitalist barəsində təsəvvürlər kimi aid edilmişdir.

Avstriya məktəbinin banilərindən biri F.Vizerə görə "sahibkar - qanuna uyğun olaraq istehsalının idarəolunmasında aktiv iştirakına görə sərəncam verir. O, tam səlahiyyətli liderdir; əməliyyatların hüquqi təmsilçisi, istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisi, bütün hesablar üzrə kreditor və debitor kimi çıxış edir. O, icarəçi və icarədar funksiyalarını yerinə yetirir, bütün əmək müqavilələri üzrə iş verir. Onun liderliyi müəssisənin yaradılmasından etibarən başlayır: o nəinki vacib kapitalı təqdim edir, həm də ideyanı irəli sürür, planı dəqiqləşdirir və reallaşdırır, işçiləri cəlb edir. Müəssisə təşkil olunduqdan sonra isə o həm nəzəri, həm də kommersiya məsələləri üzrə idarəçiyə çevrilir.

F.Vizerin tələbəsi olan Y.Şumpeter qeyd edirdi ki, sahibkar fəaliyyəti inkişafının təməlini, yəni iqtisadi sistemin sabitlik halından başqasına keçidin özülünü təşkil edir. Y.Şumpeter fikrinə görə, ancaq aktiv şəkildə olan sahibkarlıq fəaliyyətində kiməsə sahibkar demək mümkündür; "reallıqda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan kommertsanta nə qədər sıx rast gəlmək olursa, bir neçə illər içində fəaliyyətdə olan sahibkarıda tapmaq o dərəcədə "asandır".

Rusiyadakı sahibkarlıq keçmiş zamanlardan - hələ Kiyev Rus dövlətinin vaxtında sənətkarlıq və ticarət formasında olmuşdur. Rusiyada birinci sahibkarlar kiçik tacirlər hesab edilmişdir. Rusiyada sahibkarlıq I Pyotrun vaxtında (1689-1725) [4 səh 47] daha da çox irəli getmişdir. Təhkimçiliyin yaranması Rusiyada sahibkarlığın inkişaf olunmasını bir xeyli azaltsada da, 1861-ci ildə təhkimçiliyin aradan qaldırılması ilə bu ölkədə olan sahibkarlığın inkişafında yeni etap açıldı. Bütövlükdə Rusiya üzrə yeni manufakturalar açıldı, mahud, dağ-mədən, ipəkçilik, silahqayırma sənayesi sektorları inkişaf etməyə başladı. Lakin ümumilikdə götürdükdə Rusiyada mövcud sahibkarlığın və xüsusən də sənaye sektorunda, inkişaf edilməsi Qərb ölkələrinə nisbətə yavaş gedirdi.

Bunuda vurğulamaq lazımdır ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadçı alimlər sahibkarlıq probleminə nəzəri cəhətdən deyil, daha çox praktik müstəvidən yanaşırlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən ABŞ tədqiqatçısı R.Xizricin mövqeyi daha deqiqdir. R.Xizricin təhlili sahibkar anlayışının izahı, işin təşkili, maliyyə fəaliyyəti, müəssisənin idarə olunması və hətta işin dayandırılması kimi sırf praktik məsələlərin həlli yollarının göstərilməsi ilə bağlıdır[8 səh 74].

R.Xizricə görə, sahibkarlıq dəyəri olan hər hansı bir məhsulun yaradılması prosesidir, sahibkar isə bunun üçün lazım olan vaxt və vəsaitləri istifadə edən, öz üzərinə maliyyə, psixoloji və sosial risk götürən, qarşılığında maddi və mənəvi qazanc əldə edən şəxsdir.

SSRİ vaxtında bütün ölkə üzrə, təbii olaraq, ölkəmizdə də iqtisadi həyatın başlıca anlayışı olaraq sahibkarlıq həm elmi əhatə dairəsində, həm də ictimaiyyət tərəfindən həzm edilmirdi. Lakin SSRİ süqut etdikdən sonrakı dövrdə bütün MDB dövlətlərində, eynilə də ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olaraq

sahibkarlıq anlayışı istər faktorların, istərsə də işgüzar çərçivələrin, həmçinin siyasətçilərin getdikcə çoxalan marağına gətirib çıxarmışdır.[8 səh 74].

Təəssüf ki, istər MDB məkanında, istərsə də Azərbaycanda bazarmünasibətləri rəvan inkişaf etmir. Əməkdar elm xadimi, professor T.Ə.Quliyevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi "... postsovet ölkələrində bazar münasibətləri özünəməxsus yolla inkişaf edir, ona görə də bu ölkələrdə bazar öz-özünə inkişafının öz xüsusiyyətləri vardır[8 səh 74].Qeyd edilən ölkələrdə bu öz-özünə inkişaf qərb ölkələrində olduğu kimi təbii yolla deyil, qısa müddət ərzində, ciddi modifikasiyaya uğrayaraq, güclü inhisarçı strukturlar, əhalinin aşağıödənişqabiliyyətli tələbatı və zəif əmtəə - xüsusilə də ölkədə istehsal olunan - təminatı şəraitində baş vermişdir ki, bu da bazar münasibətlərini güclü deformasiyaya uğratmışdır.

Xarici tədqiqatçıların əsərlərində qeyd olunduğu kimi ölkəmizin alimlərinin əsərlərində də sahibkarlıq fəaliyyətinin və sahibkarlığın mahiyyətinin birmənalı şəkildə ifadəsilə qarşılaşmaq mümkün deyildir. T.N.Əliyevin, A.M.Əhmədin və R.Məmmədovun "Ortaqlı müəssisə və sahibkarlıq" adlanan kollektiv monoqrafiyasında sahibkarlığın fəaliyyətinin əsası daha əhatəli ifadə olunmuşdur. Müəlliflərin fikirlərinə əsasən "... Sahibkarlıq fəaliyyəti -fiziki şəxslərin və onların birliklərinin, həmçinin hüquqi şəxslərin mənfəət əldə edə bilmək niyyəti ilə, özlərinin şəxsi mülk öhdəliyi və riski ilə, hər bir təsərrüfatçılıqla maraqlanan azad işgüzarlıq fəaliyyətidir" [34].

Bunu da qeyd etmək yerinə düşərki ki, bir çox vəziyyətlərdə sahibkarlığın məzmunu, sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi ilə səhv salınır. Məsələn, "Sahibkarlıq fəaliyyəti barəsində ölkə Qanunu"nda qeyd olunur ki,: "Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslərin, onların müştərək, həmçinin hüquqi şəxslərdən mənfəət əldə etmək və ya şəxsi gəlirin əldə olunması üçün öz öhdəliyi və əmlak məsuliyyəti ilə və yaxud başqa fiziki və hüquqi şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağa olunmayan təsərrüfat fəaliyyətinin hər bir tipləri üzrə, həmçinin məhsulun istehsalı olunması, satışı və xidmətlər edilməsi formasında reallaşdırdıqları azad təsərrüfatçılıq fəaliyyətidir" .

Sahibkarlıq barəsində bir çox fərqli tədqiqatçıların fikirlərini bütövləşdirsək, belə nəticə çıxarmaq olar: gələcək dövrlərdə sahibkar mənfəət əldə etmək arzusu ilə istehsal faktorlarını xüsusi formada birləşdirən və üzərinə risk alan şəxsdir. Beləliklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununu və onun hərəkətverici qüvvəsinin mənfəət (gəlir) qazanmaq marağından ibarətdir.

Cədvəl 1.1

"Biznes" və "sahibkarlıq" anlayışları arasında ümumi və fərqli cəhətlər

Fəaliyyətin növü	İştirakçılar	Məqsəd
1	2	3
I. İstehsal biznesi - fərdi və ya kollektiv sahibkarlıq	Fiziki, hüquqi şəxslər, onların yaratdıqları birlikdəliklər, cəmiyyətlər, yoldaşlıqlar, və s.	Əmlak və hüquqi cavabdehlik, şəxsi risk əsasında, sərf olunduğu maddi, əmək, maliyyə və əmlak müqabilində MƏNFƏƏT (GƏLİR) əldə etmək
II. Dövlət biznesi - dövlət sahibkarlığı	Dövlət sifarişi edən, qiymətləri ayırd edən, güzəştlər verən, güzəştlərin həcmi (dərəcələrini) müəyyənləşdirən dövlət orqanları və onun təşkilatları, habelə dövlətin mülkiyyətində olan müəssisələr	Dövlətə məxsus əmlakla sərəncam hüququ əsasında, sərf edilmiş maddi, əmək, maliyyə və əmlak müqabilində ümumdövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, bu məqsədlə MƏNFƏƏT (GƏLİR) əldə edilməsi
III. İstehlak biznesi	Əmtəələrin (xidmətlərin) fərdi şəkildə və kollektiv istehlakçıları; özünün ittifaqlarını, cəmiyyətlərini və s. əmələ gətirən istehlak kollektivləri	İstehlak qabiliyyətli əmtəələr (xidmətlər) almaq yolu ilə öz istehlak tələblərini daha dolğun ödəmək
IV. Əmək biznesi	Əmək fəaliyyətini muzzla, kontrakt və ya başqa əsasda həyata keçirən fiziki şəxslər	Sərf etdiyi fiziki və əqli əmək müqabilində əmək haqqı almaq

Mənbə: Əliyeva Ş.T "Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişafı"

Əvvəldə qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar: "biznes" termini "sahibkarlıq" ("sahibkarlığın fəaliyyəti") anlayışından geniş bir anlayışdır və sahibkarlıq biznesin xüsusi növüdür. Sahibkarlıq fəaliyyəti ancaq istehsal və dövlət biznes mühiti dairəsini əhatələndirir (bax: Cədvəl 1.1).

Buna görə də, həmin dairelərdə fəaliyyətin başlıca məqsədi sərf olunmuş xərclərin (maddi, əmək, maliyyə) qarşılığında mənfəət qazanmasından ibarət olduğu təqdirdə, istehlak biznesində əsas məqsəd fərdlərin və kollektiv istehlakçıların istehlakçı tələbatlarını daha əhatəli şəkildə ödəməkdən (mənfəətin əldə edilməsi marağını güdmədən), əmək biznesində əsas məqsəd isə fərdlərin fiziki və onların əqli əmək sərf etməsinə uyğun olan gəlir əldə edilməsi arzusundan ibarətdir. Dövlət və istehsal biznesinin üzvləri fəaliyyətlərinin sayəsində sərf etdikləri xərclərdən əlavə olaraq mənfəət əldə etdikləri vəziyyətdə, istehlak biznesinin üzvləri sərf etdikləri xərclərin qarşılığında özünün istehlak tələbini qarşılamaq üçün məhsullar əldə etməyə çalışır, əmək biznesinin üzvləri isə sərf etdikləri əməyin qarşılığında ancaq onun haqqını əldə edirlər. Nəticədə, biznes fəaliyyəti hər zaman mənfəət əldə olunması məqsədini gözləmədiyi vəziyyətdə, sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir.

İstehsal və dövlətin biznesinin üzvləri fəaliyyətlərinin nəticəsi olaraq sərf etdikləri xərclərdən əlavə olaraq mənfəət və ya gəlir əldə elədikləri vəziyyətdə, istehlak biznesinin iştirakçıları isə sərf etdikləri xərclərin qarşılığında öz istehlak tələbini ödəməyə görə məhsullar əldə etməyə çalışır, əmək biznesinin tərəfdaşları isə onlar üçün sərf elədikləri əməyin qarşılığında ancaq onun haqqını əldə edirlər.

Sahibkarlığa aşağıdakı tərfi vermək daha məqsədəuyğun olardı: "Sahibkarlıq (sahibkarlıq fəaliyyəti) fiziki və ya hüquqi şəxslərin sərf etdikləri maddi, əmək, maliyyə və əmlak müqabilində mənfəət və ya gəlir mənimsəmək niyyəti ilə həyata keçirdikləri fəaliyyətdir".

İnkişaf etmiş ölkələrin praktiasından görünür ki, ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf dərəcəsi xeyli şəkildə dövlətdə istehsal və dövlətin biznesinin (fərqli cür desək sahibkarlığın) inkişafının dərəcəsindən asılıdır. Onu da vurğulamaq vacibdir ki, istənilən hər bir inkişaf etmiş ölkənin "sifətini" böyük obyektlər təşkil edir,

elmi-texniki inkişafın və həmçinin istehsalın potensialının səviyyəsi isə xeyli dərəcədə böyük kapitalın varlığı ilə bağlıdır. Bununla belə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına sahib olan ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik biznesin böyük rolu vardır. Statistika bildirir ki, İ.E.Ö.-də məhsulun istehsal edilməsinin yarıdan çox hissəsi kiçik müəssisələrin payına düşür.

Kiçik müəssisənin əsas cəhəti odur ki, belə tipdə müəssisələrin təşkil edilməsi o qədər də çoxlu vəsait istəmir; belə ki, onlar bazar mühitinə daha cəld reaksiya verirlər; öz təsərrüfatlarını daha tez və operativ yenidən düzəldə bilirlər. Xüsusən kiçik biznes təşəbbüskarlığın və işgüzarlığın inkişaf etməsi üçün əlverişli şəraitin formalaşmasında müstəsna rolu vardır ki, bunsuz dolğun, səmərəli iqtisadiyyat, inkişaf etmiş cəmiyyət qurmaq mümkün olmur. Biznesin inkişafı ilə əlaqəli təzə ideyaların bir çoxu kiçik müəssisələrdə əmələ gəlir və həyata keçirilir. Bununla birgə kiçik müəssisələr özləri iri müəssisələr üçün sərf etməyən məhsulların istehsal edilməsində yuxarı rentabelliyin olmasına şərait yaradır, daha da keyfiyyətli istehsal və təsərrüfat kooperasiyasına görə səmərəli mühit əmələ gətirir.

İqtisadi materialların sintez edilməsi İEÖ-də mövcud olan praktikanın təhlili və ümumiləşdirilməsi ilə bu nəticəyə gəlmək olar ki, kiçik biznesi xarakterizə edən vacib xüsusiyyətlər (yuxarıda qeyd olunanlarla birgə) aşağıdakılardan ibarətdir.

Kiçik biznes:

- yeni tip məhsulların istehsal edilməsinin mənimsənilməsində öncəliyi öz üstünə götürür, onların iqtisadiyyata tətbiqini tezləşdirir;

- irimiqyaslı fərdi istehlak məmulatlarına olan tələbatı ən qısa zaman ərzində ödəyir və həmin məhsulun istehsalına daha cəld şəkildə uyğunlaşır;

- texniki cəhətdən qısa vaxt ərzində və aşağı qiymətlərlə təchiz edilərək ilkin kapitalla qənaət edir;

- kapitalın daha da yüksək tempə dövriliyəsini təşkil etməkdən ötrü, kapital qoyuluşlarının ödənilmə vaxtını qısaltır;

- böyük müəssisələrin çəkidiyi riski öz öhdəsinə götürür;

- azad rəqabət şəraitinin qurulmasında, inhisarçılığın təsirinin aşağı salınmasına, xüsusəndə sektor və ərazi inhisarçılığının ləğv olunmasında əsaslı

əhəmiyyətə malikdir;

- böyük istehsalın atqılarından və milli xammal mənbələrindən əhatəli istifadə etməklə, bazarın tələbinə daha cəld cavab verilməsini təşkil edir;

- nisbətən az miqdarda kapital edilməsi ilə tələbə əsasən istehlak edilən malların istehsalını və xidmət göstərmək sahəsini xeyli böyütmüşdür;

- onları istehlak edənlərə yaxınlaşdırır;

- əhalinin maddi vəsaitlərini və həmçinin maliyyə vəsaitlərini istehsalata yaxınlaşdırır;

- dövlət tipli mülkiyyətlərin özəlləşdirilməsində, habelə təzə sahibkarlar təbəqəsinin yaradılmasında vacib rol oynayır;

Bunlarla birlikdə kiçik biznesə hüquqi və təsərrüfatçılıq azadlığı (sahibkar özü özünün biznesinə nəzarət edir), idarəetmənin özəlləşdirilməsi (sahibkarın özü öz kiçik biznesinin tənzimlənməsində və qərarların qəbulunda şəxsən çıxış edir), çox da iri olmayan və nəticə etibarlı ilə də, firmaya dəyərlərin dərəcəsinə və əmtəələrin satışının miqdarına az-çox əhəmiyyətli təsir etmək şəraiti qurmayan xırda satış bazarlarına sahib olmaq xüsusiyyətləri də xasdır.

Kiçik biznesə sahib xüsusiyyətlərin sayəsindədir ki, iqtisadi baxımından inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatında onlar vacib funksiyaya malikdirlər. Nümunə kimi, Amerikada kiçik obyektlər ÜDM-in təxminən 40%-ni, fərdi sektorda istehsal edilən ümumi məhsulun 50 faizini istehsal edirlər[11].

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq müəssisələr fərqli adlar altında fəaliyyətdə olurlar. Məsələn, Almaniyada kiçik müəssisələr bir-birindən fərqləndirilmir və "Mittelstand" adı ilə bu müəssisələrə "orta təbəqə" kimi baxılır; İngiltərə və ABŞ-da "kiçik firma və kiçik biznes "; Fransada isə "sənətkarlıq", Afrikada "kiçik istehsalat", MDB ölkələrində və Azərbaycanda "kiçik müəssisə", "kiçik biznes", "kiçik sahibkarlıq" və s. adlandırılır.

Qeyd edilən ölkələrdə kiçik müəssisələrə verilən anlamların bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq ümumilikdə onlar məqbul hesab oluna bilirlər. Çünki, bu cür müəssisələrin mahiyyətini müəyyənləşdirən cəhətlər bu təriflərdə əks

etdirilirlər. Eyni zamanda kiçik biznesə verilən tərifdən aydın olur ki, kiçik biznes kiçik müəssisələr toplusundan ibarətdir və kiçik bizneslə ayrı-ayrı hüquqi şəxslər məşğul olurlar.

Müxtəlif ölkələrdə "kiçiklər" qrupuna aid edilən müəssisələrin müxtəlif təsnifləşdirmə meyarlarından istifadə edilir. Ancaq belə təsnifləşdirmə zamanı ən çox istifadə olunan kriteriyalar aşağıdakılardır:

- müəssisədə işləyənişçilərin sayı;
- il ərzində müəssisənin dövriyyəsinin həcmi;
- aktivlərin miqdarı.

Demək olar ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin hamısında müəssisələr kiçik sahibkarlığın subyektlərinə aid edilərkən əsas kriteriya kimi işləyənlərin sayını götürürlər.

Belə ki, iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələrin daxil olduğu Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı işçilərinin sayı 19 nəfərə qədər olan müəssisələri "olduqca kiçik", 99 nəfərə qədər olan müəssisələri - "kiçik", 100 nəfərdən 499 nəfərə qədər olanları - "orta" və 500 nəfərdən çox olanları - "iri" müəssisə kimi müəyyən edir[19 səh 32].

Müstəqillik əldə ediləndən sonra bazar iqtisadiyyatı yolu seçmiş Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi sahəsində təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il 20 iyun tarixli 647 sayılı fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993- cü il 23 iyul tarixli 404 sayılı qərarında mülkiyyət və təşkilati hüquqi formasından asılı olmayaraq, xalq təsərrüfatı sahələri üzrə kiçik müəssisələrə işçilərin sayı aşağıdakı hədlə məhdudlaşan müəssisələr aid edilirdi: sənayedə - 50; kəndtəsərrüfatında - orta illik siyahı sayı - 20; nəqliyyatda - 20; pərakəndə ticarətdə - 10; ictimai iaşədə - 15; elm və elmi xidmətdə - 20; digər xidmət sahələrində - 10 nəfərə qədər olanlar[33].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən bir daha aydın olur ki, müxtəlif ölkələrdə müəssisələr "kiçik"lərə bölünərkən müxtəlif göstəricilərdən istifadəedilsə də, onların hamısında ümumi olan bir göstərici vardır ki, bu da məşğul olan işçilərin

sayıdır(bax: Cədvəl 1.2).

Buna baxmayaraq, müxtəlif ölkələrdə kiçik müəssisələrin ölçü meyarı bir-birindən fərqlənir: ABŞ və İtaliyada - 500; Almaniya və Türkiyədə - 49; Yaponiyada - 300; Böyük Britaniyada - 100; Azərbaycanda - 50 nəfərə qədər işçisi olan müəssisə kiçik müəssisə hesab edilir. Bir fərqə də diqqət yetirmək lazımdır: ABŞ və İtaliyada 500 nəfərə qədər işçisi olan müəssisələr "kiçik" hesab edildiyihəddə, Türkiyədə 200-dən artıq, Azərbaycanda isə 300-dən artıq işçisi olan müəssisələr iri müəssisə kateqoriyasına aid edilir.

Cədvəl 1.2

İşçilərin sayına görə müəssisələrin təsnifləşdirilməsi

Sahə mənsubiyyətinə əsasən müəssisələrin tipəri	İşçilərin sayına görə qruplaşdırma (nəfərlə)		
	Kiçik	orta	iri
1.Nəqliyyat	15	16-75	75-dən çox
2.Ticarət	10	11-50	50-dən çox
3.Sənaye	50	51-300	300-dən çox
4.Tikinti	25	26-150	150-dən çox
5.Xidmət dairəsi	10	11-50	50-dən çox

Mənbə: www.stat.gov.az

Aparılmış təhlillərin nəticələrinə rəğmən aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

-kiçik müəssisələrin müəyyən edilməsi həm ölkələr üzrə, həm də ölkə daxilində sahələr və ərazilər üzrə fərqləndirilir;

-hər bir müəyyənləşmə praktiki tələbatdan doğur və müəyyən məqsədlərə xidmət edir;

-müəyyənləşdirmənin diferensiallaşdırılması real şəraitlə bağlıdır;

-kiçik müəssisələrin müəyyən edilməsinin dəqiq sərhəddi yoxdur.Sərhədlər çox vaxt iqtisadiyyatda iri strukturların xüsusi çəkisi ilə ölçülür.

Belə ki, inhisarlaşmanın səviyyəsi çox olan ölkələrdə kiçik biznesin son həddi (ölçüsü, işçilərin sayı, kapitalın, dövriyyənin həcmi) yüksək olur və əksinə.

Azərbaycan iqtisadiyyatında hüquqi və təsərrüfat müstəqilliyi, riskin tamamilə

öz üzərinə götürülməsi, idarəetmədə bilavasitə iştirak, bütövlükdə bazar mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərən alternativ mülkiyyət formasına malik olmaq, çox da böyük kapital qoyuluşu tələb etməmək kiçik müəssisənin keyfiyyət xüsusiyyətləri hesab edilə bilər. İqtisadi ədəbiyyatların sintezi göstərir ki, bir çox tədqiqatçılar kiçik müəssisələr üçün ümumi olan meyar tapmağa və əsaslandırmağa çalışmışlar.

Hesab edirik ki, kiçik müəssisələrə xas olan və onları iri müəssisələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət, kiçik müəssisələrin yüksək dərəcədə operativ-təsərrüfat müstəqilliyi ilə yanaşı fəaliyyətin nəticələrinə görə maddi məsuliyyət daşımalarıdır.

Sadələşdirilmiş təşkilat quruluşu, təsərrüfat bölmələrini çevik formalaşdırmaq və yenidən qurmaq imkanı, maliyyə müstəqilliyi kiçik müəssisələrə xas olmaqla onları iri müəssisələrdən fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlərdir.

Qeyd edilənlərə rəğmən, kiçik müəssisələrə aşağıdakı aşağıdakı anlama gəlməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik ki, kiçik müəssisələr hüquqi və təsərrüfat müstəqilliyinə, müstəqil maliyyəyə malik olan, sahibi istehsal və idarəetmə prosesində bilavasitə iştirak edən, müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinə görə sahibi maddi məsuliyyət daşıyan, öz sahəsində aparıcı olmayan, nisbətən az kapital qoyuluşu tələb edən və az saylı maddi işçi çalışdıran təsərrüfat subyektləridir.

Kiçik müəssisələrə yuxarıda verdiyimiz təriflər Azərbaycan şəraitində kiçik müəssisələrin formalaşma xüsusiyyətlərini daha dolğun xarakterizə edir.

1.2 Ölkə iqtisadiyyatında kiçik biznesin inkişafı problemləri

Bir çox onilliklər ərzində Azərbaycanda, əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğuna yönələn siyasət, insanların maraqlarının təmin olunmasına deyil, əsasən ekstensiv inkişaf edən iqtisadiyyatın iş qüvvəsinə olan tələbatının ödənilməsinə əsaslanırdı. Bu siyasət daim artmaqda olan iş yerlərinin komplektləşdirilməsini, kadr çatışmamazlığının aradan qaldırılması üçün iş qüvvəsinin əlavə mənbələrinin axtarılması vəzifəsinin yerinə yetirilməsini nəzərdə

tuturdu ki, bu da praktiki olaraq, nəinki əmək ehtiyatlarının bütövlükdə, həmçinin pensiya yaşında olanların və məhdud iş qabiliyyətlilərinin də xalq təsərrüfatına cəlb edilməsinə gətirib çıxarmışdı.

SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik əldə etmiş respublikalarda, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında çoxbölməli, iqtisadiyyatın bərqərar olması, iqtisadiyyatın strukturunun formalaşması, qiymətlərin liberallaşdırılması, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi indiyədək mövcud olmuş sosial-əmək münasibətlərində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Bununla yanaşı, müəssisələrin müflisləşməsi, istehsalın səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi nəticəsində işsizliyin səviyyəsinin günbəgün artması, həmçinin işdən azad olunma iş qüvvəsinin yenidən bölgüsü və işə düzəltmə proseslərini həm regionlar, həm də ölkə üzrə lazımınca əlaqələndirilməməsi də əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu sahəsində yeni situasiyanın yaranmasına gətirib çıxardı[12]. Hakimiyyət orqanlarının bazar münasibətlərinə keçid şəraitində əhalinin məşğulluğunun daha dövlətin problemi olmadığı haqqında yanlış fikirləri də dövlət səviyyəsində səmərəli məşğulluq siyasətinin formalaşdırılmasına və reallaşdırılmasına şərait yaratmadı. Nəticədə bütün postsovet məkanında işsizlik bir nömrəli problemə çevrildi və bu problem hələ də qalmaqdadır.

Ölkəmizdə kiçik biznesin inkişafının təmin edilməsi, iqtisadi və sosial məsələlərin həllinin vacib istiqamətlərindən biridir. Kiçik biznes, bazar iqtisadiyyatının xüsusi bölməsi kimi yaranmasına baxmayaraq hazırkı vəziyyətdə onun potensialından tam şəkildə istifadə edilmir. Kiçik biznes xarici mühitə daha tez uyğunlaşdığından, bazarda məhsul istehsalını çoxaltmaq imkanına sahib olduğundan, tələbatı təmin etməklə rəqabət şəraitinin formalaşmasına lazımı töhfələr verə bilər. Lakin göstərilən müsbət faktorlarla birlikdə, ölkəmizin iqtisadiyyatında kiçik biznesin rolu hələ də gərəkli və əhəmiyyətli səviyyəyə çatdırılmamışdır. Respublikamızda ÜDM-ə əsasən əhalinin məşğulluq dərəcəsi, kiçik biznesin iqtisadiyyatdakı payı, inkişaf etmiş ölkələrlə fərqləndirdikdə bu cür şirkətlərin analoji göstəricilərinə nisbətən çox geridir. Qərbi ölkələrində hazırkı vəziyyət ümumiyyətlə başqa cür yaranır və burada kiçik biznes ölkə

iqtisadiyyatının əsas inkişaf qaynağıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik biznesin sürətli inkişafı təmin olunmuşdur. Bu səbəbə görə Amerika və Avropa bazarlarının vacib hissəsi "kiçik" və "orta" biznes kateqoriyasına ayrılır. Qərbdə kiçik biznesin uğurlu inkişafının başlıca səbəblərindən biri dövlət tərəfindən məqsədli vergi tətbiq olunması, ümumilikdə isə vergi qanunvericiliyinin və vergi güzəştləri sisteminin faydalı olmasıdır. Kiçik biznes sektorunda vergitutma sisteminin səmərəli təkmilləşdirilməsinə görə xarici təcrübənin öyrənilməsi əsas məsələdir.

Sənayecə İ.E.Ö-in praktikasını göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün hansı formanın seçilməsindən asılı olmayaraq dövlət məşğulluqla bağlı lazım olan bütün tədbirləri həyata keçirməlidir. Bu dövlətlərin, əsasən son yarım əsr ərzindəki, iqtisadi tarixinin təhlili göstərir ki, onlar ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsini məşğulluğun səviyyəsinin artırılmasının ən optimal yolu hesab edirlər. Həmin dövlətlərin təcrübəsi sübut edir ki, kiçik sahibkarlığın inkişafı nəinki ölkə iqtisadiyyatının inkişaf amilləri, həm də cəmiyyətin sosial-siyasi sabitliyini təmin edən amildir. Kiçik sahibkarlıqla məşğul olanlar iqtisadi böhran vaxtı kütləvi müflisləşməyə baxmayaraq, çətinə düşdüləri hallarda, çeviklik göstərərək iqtisadi çətinliklərə uyğunlaşmağa çalışırlar və çox vaxt buna nail olurlar. Onlar çıxış yolunu iri müəssisələrin etdikləri kimi istehsalın azaldılmasında və işçilərin ixtisar edilməsində deyil, əmək haqqının azaldılmasında və iş vaxtının uzadılmasında görürlər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələr, orada işləyənlərin sayı baxımından kiçik müəssisələrə aid edilə bilər. Təəssüf ki, statistika bu tipli müəssisələrin sayını və orada işləyənləri ayrı-ayrılıqda təsbit etmir. Ancaq dolayı hesablamalarla həmin müəssisələri sahələr üzrə, təxminən, kiçik müəssisələrə aid etmək olar.

Həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan dövlətlərin (eləcə də keçid dövrünü yaşayan postsosialist ölkələrinin) həmçinin Azərbaycanın təcrübəsi kiçik biznesin inkişafı ilə əhəlinin məşğulluq səviyyəsi arasında birbaşa əlaqənin olduğunu göstərir - kiçik biznesin miqdarının mütləq və nisbi artımı birbaşa olaraq məşğulluğun artımına (mütləq və nisbi) gətirib çıxarır.

Kiçik kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumların vergiyə daxil edilməsi sahəsində mövcud olan və onların fəaliyyətdə olmasınamane olan bir sıra problemləri nəzərdən keçirək. Vergi qanunvericiliyi kiçik bizneslə məşğul olan sahibkar üçün mürəkkəbdir. Vergi və yığımlar barəsində qanunverici aktların konkret məcmusunu nəzərdə tutan Vergi Məcəlləsinin geniş izahının verilməməsi nəticəsində, onun müddəalarının vergi ödəyiciləri tərəfindən tam şəkildə qavranılması qəlizləşir. Hazırki sahibkarlar vergilərin hesablanması, ödənilməsi və vergi hesabatlarının təşkil edilməsinin qaydaları haqqında peşəkar biliklərə sahib olmadıqlarından, sahibkarların mühasibat uçotu və vergilər üzrə mütəxəssislərin xidmətlərinə ehtiyacları yaranır. Ölkəmizdə vergilərin ödəniş sisteminin elektron şəkildə olmasına baxmayaraq, vergi və başqavacib ödənişlərin çoxsaylı olduğu üçün çox mürəkkəb quruluşasahibdir. Ödəmələrin çoxsaylı olması nəticəsindəfirmaların mühasibatlığı vergilərin ödənilməsi ərəfəsində çox tez-tez yalnışlıqlara yol verirlər və buna görə də bir çox şirkətlər vergini zamanında ödəyə bilmədiyinə görə cərimə və maliyyə sanksiyaları ödəməli olurlar. Vergidən yayınma halları da mövcuddur.

Ümumilikdədövlətin fiskal maliyyə imkanlarının prioritet olması əlbəttə aşkar şəkildə görünür. Hazırda ölkəmizdə iqtisadi analiz aparılmadan belə demək olar ki, vergilərin payının istehsala təsiriyyəti qədərdir. Bunu bilmək üçün neft sənayesindən ayrı, investisiyaların cəlb edildiyi sektorlaraedilən investisiyaların miqdarına nəzər salmaq kifayət edər. Bu cəhətdən də, kiçik biznes fəaliyyəti də aid edilməklə, başqa sektorlara investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması məsələsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Başqa vacibməsələ isə, vergilərin ödənişi zamanı vergi ödəyicilərinin qanuna tam şəkildə əməl etməsi üçün vacib və əlverişli şərtlərin yaradılmasıdır. Burada vergi dərəcəsinin aşağı olması və vergidən yayınma vəziyyətlərinin olmaması vacib faktorlardan biridir. Məhz bu cəhətdən gəlirlərin müxtəlif tipləri üzrə onların vergi daxilolmalarındakı xüsusi çəkisinə əsasən vergi dərəcələrinin tətbiq olunması çox vaciblidir. Respublikamızın vergi sistemində qüvvədə olan vergilər nəzəri baxımdan doğru tətbiq edilsə də, bu sektorda bəzi problemlər mövcuddur və vergi səviyyələrinin iqtisadi baxımdan əsaslandırılması

yeni yanaşmaların işlənməsini tələb edir.

Qanuni sənədlərin yetəri qədər murəkkəbliyi və vergi qanunvericiliyində tez-tez dəyişikliklərin olunması bəzi cətinliklər əmələ gətirir. Mövcud şərtlərə uyğun olaraq büdcənin konkretləşdirilməsi də aid edilməklə, vergi qanunvericiliyində edilmiş dəyişikliklərə əsasən vergitutma baxımından qanunverici və qanuni aktlara müvafiq dəyişikliklərin olunması düzgün hesab edilmir. Bunun ancaq xüsusi müstəsna vəziyyətlərdə edilməsi daha çox məqsədəuyğun hesab edilir.

Qanun müddələrinin çox olduğuna görə sahibkarların vergilərin ödənilməsi üçün etdikləri haqq-hesab prosedurları daha da qəliz və dolaşlıq olur. Yaranmış kiçik ticarətin inkişafının ilkin mərhələsində, sahibkarlar muhasibat və vergi ucutlarının aparılması problemləri ilə qarşılaşırlar və onu həll edilməsində cətinliklə qarşılaşırlar. Bu cür vəziyyətdə kiçik bizneslə məşğul olanlar qanunu baza ilə əlaqədar vacib məlumatların olmaması və bəzi məsələlər haqqında qanunvericiliyin qəliz olması səbəbindən buraxdıqları səhvlərə görə cəza sanksiyalarının ödənilməsinin gerçək olduğunu görə bilmir. Belə vəziyyətdə isə vergi ucutunun təşkil olunması üçün sahibkar digər ixtisaslaşmış firmalara (vergi agentlərinə) müraciət etmək məcburiyyətində olur ki, bu da sahibkarların xərclərini artırır.

Qeyd etdiyimiz problemlər hazırki vəziyyətdə kiçik biznesin vergiyə cəlb olunması mexanizmi yönündə kompleks tədbirlərin görülməsini tələb edir. Buna görə də başqa inkişaf etmiş ölkələrin uğurlu təcrübələrindən istifadə etmək lazımdır. Həmçinin vergilərin tətbiq edilməsi sahəsində sahibkarların məlumatlandırılması və vergimədəniyyəti səviyyəsinin artırılması vacib məsələdir. Ancaq bu vəziyyətdə ölkəmizdə kiçik biznesin inkişafı üçün mühitə uyğun olaraq onun rəqabətə davamlılığını artırmaq olar.

Kiçik biznes vahidlərinə vergilərin qoyulması sisteminin inkişaf etdirilməsində dövlətin mənfəəti olduğuna görə vergitutma mexanizminin biznesin bu sahəsinin tipik cəhətlərinə uyğunlaşdırılması vacib şərtlərdən biridir. Buna görə kiçik biznesi lazımınca stimullaşdıraraq maliyyə funksiyasını reallaşdırmaqla vergilərin toplanmasına müəyyən qədər vaxt lazımdır. Belə mühitin və faydalı

şərtlərin olması kiçik biznesin inkişafına şərait yaradacaq və onunsosial əhəmiyyətini möhkəmləndirməklə, investisiya fəallığını sürətləndirəcəkdir.

Beləliklə, vergi yükü kiçik biznesin gücü catdığı qədər olmalıdır ki, onlarınmiqdarı tez bir vaxtdaartsın və qanundaxilində öz fəaliyyətlərini yürütməkmarağında olsunlar və faydalı çalışsınlar. Vergi sistemini elə mərtəbəyəçatdırmaqgərəkdir ki, sahibkar vergini ödəməkdən yayınmağa maraq göstərməsin.

Hüquqi və fiziki şəxslərin xarici bank hesabları iləreallaşdırılan hesablaşma əməliyyatlarının düzgünlüyünə nəzarət edilə bilməsinə görə onların fəaliyyətini nəzarətdə saxlayan uyğun icra hakimiyyəti orqanlarına səmərəlimühit yaradılması üçünuyğun tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Hazırkı vəziyyətdə kiçik biznes vahidlərinin vergiyə cəlb edilməsi üzrə daha faydalı vergi sisteminin qurulması və ölkənin mövcud iqtisadi mühitinə uyğun kiçik sahibkar biznesinin inkişaf etməsi üçün həvəsləndirici şəraitin qurulması dövlət üçünvacib və önəmli məsələlərdəndir.

Vergi məqsədləri üçün Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində iri vergi ödəyicilərinin meyarlarında işçilərin sayı nəzərə alınmır. Lakin kiçik sahibkarlığın meyarlarında işçilərin sayı əsas amil kimi götürülür. Ölkənin Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il dekabr ayının 18-i tarixli 192 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş yeni reaksiyada iqtisadi fəaliyyət tipləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin aydınlaşdırılması kriteriyaların sərhədləri Cədvəl 1.3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.3

Ölkədə xırda sahibkarlıq subyektlərinin aydınlaşdırılması xüsusiyyətlərinin normaları

Sahibkarlıq kateqoriyası	İllik dövriyyəsi (ƏDV və aksiz vergisi daxil edilmədən)	İşçilərin orta siyahı sayı
Sənaye və tikinti	≤ 500 min manat	< 50
Kənd təsərrüfatı	≤ 250 min manat	< 25
Topdansatış ticarət	≤ 1 mln. Manat	< 15
Pərakəndə satış ticarəti, nəqliyyat, xidmət və başqa iqtisadi fəaliyyət növləri	≤ 250 min manat	< 10

Mənbə: www.stat.gov.az

Fəsil 2: Kiçik biznesin inkişafının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

2.1. Respublikamızda kiçik biznesin inkişafının müasir vəziyyəti

Müstəqillik əldə olunduqdan sonra bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən bir çox islahatlar, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının, əsasən özəl sektorun inkişafında böyük irəliləyişlərə nail olmağa şərait yaratmışdır. 2014-cü ilin statistik göstəricilərinə əsasən ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı 81,9 %-dən ibarət olmuşdur. Sənaye istehsalının 86,1%-i, kənd təsərrüfatı istehsalının 99,8%-i, tikinti işlərinin 84,3%-i, sərnişin daşınmasının 78,5 %-i özəl sektorun payına aiddir [33].

Dövlət tipli müəssisələrinin sayının azalması ən çox kənd təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıq, meşəçilik, xidmət, tikinti, ticarət sektorlarında izlənilir ki, bu da ölkədə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesi ilə əlaqədardır.

Nəzərdən keçirilən müddət ərzində xüsusi müəssisələrin sayının artması ən çox nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitədə (2,5 dəfə), sənaye, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatında (1,7 dəfə), səhiyyə və sosial xidmət sahələrində (1,6 dəfə), maliyyə vasitəçiliyində (təqribən 2 dəfə) və ticarət, xidmət sahələrində (1,6 dəfə) baş vermişdir. Xarici müəssisələrin say artımı daha çox sənaye, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatında (4,6 dəfə), tikintidə (4,2 dəfə), ticarət və xidmət sahələrində (5,4 dəfə), əmlakın daşınmaz növü ilə bağlı əməliyyatlar, kommersiya və icarə fəaliyyəti məsələlərində (2,4 dəfə); qarışıq mülkiyyətli müəssisələrin say artımı isə daha çox ticarət və xidmət (3,7 dəfə), nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə (2,8 dəfə) məsələlərində müşahidə edilmişdir. Son illər ərzində ölkə iqtisadiyyatının inkişafında kiçik biznesin rolu artmaqdadır. Son 5 ildə kiçik sahibkarlığın ümumi daxili məhsulda payı artmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə sahibkarlığın inkişaf dinamikasının öyrənilməsi mövcud şəraitdə işgüzar fəaliyyətin inkişaf meyillərini aşkar etməyə imkan verir. Bunu Respublika iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri üzrə kiçik müəssisələrin məhsul həcmnin dinamikasını əks etdirən Cədvəl 2.1 məlumatlarının əsasında nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.1

**İqtisadiyyatın sahələri üzrə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrdə məhsulun həcmi
(faizlə)**

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütün sektorları üzrə - cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100
O cümlədən:									
kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı	3,1	3,5	3,1	2,0	2,7	2,6	6,2	8,9	1,9
Sənaye	30,2	21,9	24	13,7	13,9	10,1	9,4	15,2	2,4
tikinti	16,3	23	26,5	45,2	30,0	39,0	43,8	14,4	6,8
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin	26,2	30,6	27,5	24,7	33,5	25,4	20,5	25,6	64,8
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2,4	5,5	2,8	2,2	2,3	3,6	3,7	4,9	2,3
yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	1,3	1,2	0,8	0,5	1,0	0,8	0,3	0,7	1,0
informasiya və rabitə	1,1	2,2	2,1	0,9	1,6	2,6	2,9	5,2	2,3
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,8	1,3	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6	1,2	0,8
təhsil	0,3	0,4	0,3	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	3,7
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	0,6	0,4	0,4	0,2	0,2	0,4	0,4	0,8	0,7
digər sahələr	17,7	9,9	12,3	10,1	14,1	15,0	12,0	22,8	13,3

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl 2.1 məlumatlarına əsasən, respublikada fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sahələr üzrə məhsul istehsalının dinamikasını ümumi nəzərdən keçirərkən, son illər üzrə sənayedə kiçik sahibkarlığın ticarət və digər xidmət sahələrindəkinə nisbətən zəif inkişafı nəzərə çarpır. Müqayisə üçün son iki il, yəni 2014 və 2015-ci illəri götürsək görürük ki, sənayedə fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin məhsul istehsalının həcmi 2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən 12,8 faiz azalmışdır. Ticarət sferasında isə 2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən məhsul istehsalı (iş və xidmətlər) 39,2 faiz artmışdır. Ümumiyyətlə, kiçik müəssisələrin sahələr üzrə məhsul istehsalının dinamikasında ticarət sferası 2015-ci ildə 64,8 faiz olmuşdur ki, bu da yuxarıda göstərdiyimiz mülahizənin doğruluğunu bir daha təstiqləyir. Müqayisə üçün göstərək ki, bu rəqəm həmin il üçün sənayedə 2,4 faiz olmuşdur[33].

Azərbaycanın regionları üzrə kiçik biznes strukturlarının yerləşməsi və inkişafı sahəsində qeyri-proporsionallıq mövcuddur. 2014-cü ildə respublikada fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin 74%-i Bakı şəhərində yerləşmişdir. Həmin ildə bu göstəricilər Aran rayonlarında, uyğun olaraq - 4,8% ; Gəncə-Qazax bölgəsində 6,0%; Quba-Xaçmaz bölgəsində 1,0%; Şəki- Zaqatala bölgəsində 5,0%; Lənkəran-Astara iqtisadi regionunda 1,2%; Naxçıvan MR-da cəmi 1,4% təşkil etmişdir. Dağlıq Şirvan zonasında kiçik müəssisələrin təşkilinin və inkişafının vəziyyəti xüsusilə qeyri- qənaətbəxşdir 2014-cü ildə respublikada fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin yalnız 0,5% -i burada yerləşmişdir (bax: Cədvəl 2.2)

Cədvəl 2.2

Kiçik sahibkarlığın regionlar üzrə subyektlərinin sayı

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bakı şəhəri	74 562	78 603	50 012	47 621	50 029	58 265	70 253	76 702
Aran iqtisadi rayonu	38 365	35 613	25 188	25 434	26 135	30 256	32 670	33 414
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	25 950	25 454	16 796	15 983	16 869	20 586	22 114	22 430
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	10 010	9 637	6 660	6 259	6 557	8 081	9 107	9 496
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	12 459	11 657	8 253	8 491	9 096	10 717	11 485	11 942
Lənkəran iqtisadi rayonu	12 736	12 279	7 916	8 690	8 996	10 717	11 935	12 500
Naxçıvan Muxtar Respublikası	9 247	8 971	5 253	5 656	5 804	6 146	6 389	6 070
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	4 900	4 618	3 628	3 705	4 029	4 612	5 115	5 265

Mənbə: www.stat.gov.az

2014-2015-ci illər ərzində regionlar üzrə kiçik müəssisələrin sayının artım templəri arasında da kəskin fərqlər müşahidə edilir. Belə ki, qeyd edilən müddət ərzində Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sayı 1,09 dəfə, Quba-

Xaçmaz bölgəsində, uyğun olaraq, 1,04 dəfə; Şəki-Zaqatala bölgəsində - 1,03 dəfə; Gəncə-Qazax bölgəsində - 1,01 dəfə; Lənkəran-Astara bölgəsində - 1,04 dəfə və s. artmışdır. Göründüyü kimi, həm bütövlükdə respublika üzrə, həm də demək olar ki, bütün iqtisadi regionlar üzrə son illər fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sayının artmasına baxmayaraq onların mütləq sayı hələ də olduqca aşağıdır. Xüsusilə sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sayının azlığı bütün iqtisadi regionlarda müşahidə edilməkdədir.

Axır illər ölkəmizdə hər bir mülkiyyət növü üzrə müəssisələrin miqdarının çoxalması müşahidə edilir. Belə ki, 2010-cu ilin məlumatlarına əsasən ölkəmizdə 137020 kiçik sahibkarlıq müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bunlarında 50012-si Bakı şəhərində, 11567-si Abşeron iqtisadi rayonunda, 16796-sı Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda, 5253-ü Naxçıvan Muxtar Respublikasında, 25188-i Aran iqtisadi rayonunda və digər başqa regionlarda yerləşirdi.

Bunuda vurğulamaq lazımdır ki, hazırda fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayında dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin xüsusi çəkisinin aşağı düşdüyü təqdirdə, digər mülkiyyət növü üzrə müəssisələrin xüsusi çəkisinin çoxalması meyli müşahidə olunmaqdadır. Məsələn: 1997-ci ilin məlumatına görə ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr sırasında dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin xüsusi çəkisi 30,6% təşkil etdiyi halda bu rəqəm 2002-ci ilin müvafiq dövründə 26,8%-ə qədər azalmışdır. Deyilən müddət ərzində xüsusi müəssisələrin sayı 66,9%-dən 68,2%-ə, xarici müəssisələrin sayı 1,4%-dən 3,4%-ə, qarışıq mülkiyyətli müəssisələrin sayı isə 1,1 %-dən 1,6%-ə çatmışdır.

Son illərdə respublika iqtisadiyyatının inkişafında kiçik biznesin əhəmiyyəti çoxalmaqdadır. 2010-cu ilin yekunlarına əsasən, dövlət qeydiyyatından keçmiş, hüquqi şəxs statuslu təsərrüfat-maliyyə strukturlarının sayı 58,6 mini keçmişdir ki, bunun 73,2%-ni kiçik müəssisələr təşkil edir. Axır 5 ildə kiçik sahibkarlığın ümumi daxili məhsulda payı 24,7%-dən 42,7%-ə qədər çatmışdır.

Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın inkişafında "Sahibkarlıq fəaliyyəti barəsində",

"Kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyi barəsində" Azərbaycan Respublikasının

qanunlarının, 1995-1998-ci illərdə ölkədə mülkiyyətin dövlət formasının özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramının, "Azərbaycan Respublikasında (1997-2000) kiçik sahibkarlığa kömək üzrə Dövlət proqramının" və bir sıra digər qanun və qərarların qəbul edilməsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur [1].

Cədvəl 2.3-dən göründüyü kimi 1995-2001- ci illər ərzində Azərbaycanda 33700 kiçik dövlət müəssisəsi özəlləşdirilmişdir ki, onlardan 653-ü sənaye, 120-si kənd təsərrüfatı, 2565-i ticarət, 313-ü tikinti, 716-sı ictimai iaşə, 9534-ü məişət xidməti və s. sahələrinə aiddir.

Cədvəl 2.3

1995-2001 -ci illərdə Azərbaycanda kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsinin vəziyyəti

	İllər							
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Cəmi (vahid)	872	6418	7493	6644	1897	1617	2474	33700
O cümlədən:								
Sənaye	-	18	326	155	63	43	48	653
Kənd təsərrüfatı	-	1	43	62	7	-	7	120
Nəqliyyat	872	384	1729	3546	860	700	695	15071
Ondan:								
Nəqliyyat vasitələri	872	384	1727	3507	846	699	691	15011
Ticarət	-	589	647	680	179	162	308	2565
Tikinti	-	2	36	152	40	31	52	313
İctimai iaşə	-	76	247	190	74	62	67	716
Məişət xidmətləri	-	5140	3877	289	65	50	113	9534
Kommunal təsərrüfatı	-	-	14	23	12	7	20	76
Baş çatdırılmamış tikinti	-	5	35	48	22	18	27	155
Yanacaq doldurma məntəqələri	-	194	186	56	41	37	42	556
Digər sahələr	-	9	353	1443	534	507	1095	3941

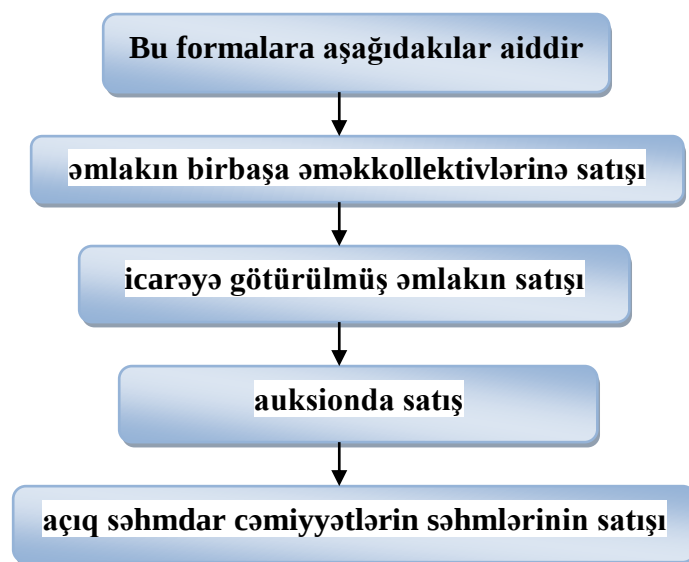
Mənbə: www.stat.gov.az

Azərbaycanda dövlət müəssisələri özəlləşdirilərkən müxtəlif formalardan istifadə edilmişdir (bax: Sxem 2.1). Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi yeni

mülkiyyət formalarının yaranmasına, iqtisadiyyatda şəxsi təşəbbüsün genişlənməsinə, fəaliyyət göstərən müəssisələrin səmərəliliyinin artmasına şərait yaratmaqla yanaşı, dövlət büdcəsinə xeyli vəsaitin cəlb edilməsinə, beləliklə də, iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlavə maliyyə mənbəyinin yaranmasına imkan vermişdir. Belə ki, ölkədə özəlləşdirmə həyata keçirilməyə başlandığı 1995-ci ildən 2001-ci ilə qədər müddətdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən dövlət büdcəsinə daxil edilmiş məbləğ 535,1 mlrd.manat təşkil etmişdir.

Sxem 2.1

Azərbaycanda özəlləşdirilmiş müəssisələrin formaları

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Azərbaycanda kiçik biznesin təşkilinin və inkişafının mövcud vəziyyətinin təhlili göstərir ki,

- bu sahədə müəyyən irəliləyişlər olsa da, kiçik biznes strukturlarının sayı, həm də onların ölkə iqtisadiyyatında rolu qənaətbəxş hesab edilə bilməz;
- iqtisadi rayonlar və iqtisadiyyatın sahələri üzrə kiçik və orta sahibkarlıq strukturlarının sayının dinamikasında qeyri-proporsionallıq mövcuddur;
- istehsal sahələrində qeydiyyatdan keçən kiçik biznes strukturlarının fəaliyyət əmsalının ilbəil aşağı düşməsi meylə müşahidə edilir;
- ölkədə fəaliyyət göstərən kiçik biznes strukturları sırasında istehsal yönümlülərin xüsusi çəkisi ənənəvi olaraq aşağıdır və ilbəil azalmağa meyl

edir;

- xarici və müştərək müəssisələrin sayının artmasında qeyri-stabillik müşahidə olunur;
- kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün, xüsusilə də istehsal sahəsində, hələ də ölkədə əlverişli mühit (iqtisadi, hüquqi) formalaşmamışdır;
- kiçik sahibkarlığın inkişafına dövlət yardımının səviyyəsi kifayət deyildir;
- qanunları, xüsusilə də vergi ödənilməsi ilə bağlı, mükəmməl bilməmək. Yerli orqanlarının bu sahədə sahibkarlara, xüsusilə də onların əldə edə bilmədikləri, informasiyaları, daxili təlimatları və normativ aktları verməmələri;
- ölkə ərazisinin 20%-nin işğalı, milyona yaxın məcburi köçkün ordusunun mövcudluğu və onlara yardım məqsədi ilə büdcə vəsaitinin xeyli hissəsinin sərf edilməsinin məcburiliyi.

Kiçik sahibkarlığın inkişafının müasir vəziyyəti bu sahədə ciddi irəliləyişlərə nail olmaq üçün hazırlanmış əsaslı, real proqramların və tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir[5].

2.2 Kiçik biznesin inkişafına dövlət dəstəyi və onun iqtisadi mexanizmləri

Azərbaycanda biznes şəraitinin gücləndirilməsi, biznesə başlama qaydalarının asanlaşdırılması, sağlam rəqabət üçün mühitin yaradılması, sahibkarlığa dövlətin dəstəyinin artırılması, sahibkarların bu haqda maarifləndirilməsi, qanunvericilik bazasının yenilənməsi və başqahəyata keçirilmiş məqsəd yönü tədbirlər sayəsində yaxşı nəticələr ortaya çıxmışdır. 2013-cü ildə öncəki illə fərqləndirdikdə ÜDM-in miqdarı 5,8 faiz artaraq 57,7 milyard manat olmuşdur. 2013-cü il tarixində qeyri-neft sahəsində əlavə dəyərin istehsal edilməsi 10 faiz çoxalmışdır[33].

Qeyd edilən dövrdə özəl sahədə istehsalın miqdarı sənaye ümumi məhsulunun hardasa 81,4 faizindən təşkil olunmuş, bütöv istehsalın 93,1 faizi sənaye əmtəələrinin istehsal edilməsi, sənaye xidmətlərinin göstərilməsi hesabına isə 6,9 faizi meydana gəlmişdir. Qısa vaxt ərzində nail olunmuş bu müsbət hal, islahatların əsas xəttini meydana gətirən sahibkarlığın daha da çox inkişaf etməsi,

biznes şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə sistemli şəkildə həyata keçirilən tədbirlərin sayəsində mümkün edilmişdir.

Ölkəmizdə həmçinin kiçik sahibkarlığı daha çox inkişaf olunması üçün Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılmışdır. Yaradılmış fond tərəfindən ancaq 2014-cü ilin birinci yeddi ayında 3 658 sahibkara 187,8 milyon manatgüzəştli kredit ayrılıb. Həmən kreditlərdən yararlanaraq investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi 8000-dən artıq təzə iş yerlərinin əmələ gəlməsinə şərait yaradıb.

Kiçik biznesin dövlət köməyi sayəsində yaranan maliyyə qaynaqlarından biri vergi güzəştləri sayılır. İnvestisiya olunmuş vergi kreditləri söylədikdə sahibkarlıq obyektlərində əldə edilən gəlirə tətbiq edilmiş vergilərə əsasən güzəştlərin toplusu anlaşılr. Həmin bu tip kreditlər yerli və regional olmaqla vergilər üzrə bir ildən beş ilə qədər tətbiq oluna bilər. Verginin güzəştləri sahibkarlara aşağıda qeyd edilən hallarda tətbiq oluna bilər:

- Firmanın özü tərəfdən elmi işlərin və ya istehsalın təkrar qurulmasının həyata keçirildiyi vəziyyətlərində. Həmçinin, əlillərə görə də təzə iş yerlərinin qurulması və təbiətin mühafizə olunması yönündə edilən təzədənqurma işlərində tətbiq olunabilir;

- Firmanın özü tərəfindən müasir fəaliyyətinin edilməsi zamanı. Eynilə də, təzə xammal və materialların əldə olunmasına görə müəssisəyə yeni texnikanın gətirilməsi vəziyyətin də nəzərdə saxlanılır;

- Firma bölgənin inkişaf etməsindən ötrü və həmçinin əhalinin sosial halı ilə əlaqəli vacib əhəmiyyətli işlər yerinə yetirirsə belə güzəştlərdən istifadə edilməsi hüququ əldə etmiş olur. İnvestisiya olunmuş vergi kreditləri onun ərizəsinə müvafiq olaraq maliyyə şirkəti ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən verilir.

Hər hansı bir şirkətdə iqtisadi resursların faydalı yerləşdirilməsi baxımından müəyyən edilmiş şərtlərin icrasının tamamilə səmərəli olması vacibdir. Kiçik biznesdə verginin aşağı salınması məsələsi, məhz onun üçün daha çox münasib hesab edilir. Siyasətin səmərəliliyinin ən vacibli şərtlərindən biri, real normaya əsasən vergilərin azaldılmasıdır. Belə vəziyyətdə kiçik biznesə vergi

güzəştlərinin bəzi növlərinin aşağı endirilməsi tətbiqedilməlidir. Bəzi vəziyyətlərdə vergilərin odənişi əlavə imkanlar ortaya çıxartdığı üçün oxşar xərclərin azalmasına yardım edir və kiçik biznesin inkişafına daha səmərəli mühit yaradır. Buna görə mühasibat uçotunun tətbiqi bir neçə vergi tipləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsini reallaşdırmağa şərait yaradır. Bunun üçün də, digər vergilərdən azad edən asanlaşdırılmış vergi sisteminin tətbiqedilməsi daha məqsədlidir. Bu cür hədəfin seçilməsi müəyyən üstünlüklər əldə etməklə birlikdə, kiçik biznesin təkmilləşdirilməsini təmin edir. Bəzi Skandinaviya ölkələrində kiçik biznes üçün, əsasən də hüquqi şəxslərin ali təhsilli olması vacib əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, bu yanaşma yetəri qədər müdərəqqidir.

Bundan başqa sahibkarın digər maliyyə mənbələrindən biri də lizinqdir. Lizinq əsas vəsaitlərin əldə olunması üçün ən təsirli maliyyə sənaye növüdür. Lizinq firmayadığər firmanın vəsaitlərini pul dövriyyəsində istifadə etməyə şərait yaradır. Belə ki, həmən maliyyələşdirmə lizinq kompaniyası tərəfindən reallaşdırılaraq, üçüncü tərəfə müəyyən edilmiş zaman ərzində istifadə etmək üçün əmlakın icarəyə verilməsidir. Əsasən də, lizinq çox vaxt firmanın təzə texnika ilə təchizində reallaşdırılır.

Bazar iqtisadiyyatı olan ölkədə rəqabətin inkişafını təmin edən alətlərdən biri olaraq kiçik biznes inkişaf olunmalı, buna görə də onların özlərinin kapitalla təminatı problemləri həll olunmalıdır.

2004-2014-cü illərdə iqtisadi inkişafın əsas amili neft-qaz sektoruna xarici investisiyaların daxil edilməsi və dövlətin birbaşa və dolaylı iştirakı ilə sərmayə qoyuluşu olmuşdur. Yeni iqtisadi yanaşma özəl sektorun qeyri-neft iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq üçün biznes şəraitinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan iqtisadi islahatlar biznes şəraitinin daha da yaxşılaşdırılmasını, təşviqsiyasətinin davam etdirilməsini və təşkilati islahatları əhatə edəcəkdir. İnfrastrukturun inkişafını dəstəkləməklə dövlət biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına kömək etməyə davam edir [20 səh 93].

Əsas istiqamətlərdən biri də dövlətin rolunun artırılmasıdır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması yönündə dövlət

tənzimlənməsinin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq təcrübəyə əsasən biznes və investisiya şəraitinin formalaşdırılması bu sahədə qabaqcıl tənzimləmə və hüquqi bazanın olması ən mühüm məsələlərdəndir. Qeyd edilən hədəflərə çatmaq üçün dövlət tərəfindən sıralı olaraq dövlət-sahibkar əlaqələrinin inkişaf edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz yanaşmaların və qeyri-təbii maneələrin ortadan götürülməsi, sahibkarlara dövlət köməyi və təşviq mexanizmlərinin yaradılması, beynəlxalq standartlara əsasən elektron dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində kompleks tədbirlər reallaşdırılmışdır. Sahibkarlıq sektorundaaxır illər ərzində əldə edilmişböyük inkişafın davamlılığının təmin olunması və rəqabətcəqabiliyyətliliyin gücləndirilməsi, həmçinin beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da gücləndirilməsi məqsədi ilə Komissiya yaradılmışdır[18].

Bu prioritet əhatəsində Azərbaycan dövləti biznes şəraitinin institusional əsaslarını möhkəmləndirəcəkdir. Əsasən, azad rəqabətin inkişaf etdirilməsi, dövlət-biznes əlaqələrində insan faktorununəhəmiyyətinin azaldılması ilə faydalılıq, hesabatlılıq və şəffaflığın çoxaldılmasıvacib istiqamət kimi nəzərə alınır. Dövlətin daha bir təsiri xarici bazarlara çıxışın mümkünlunması üçün azad ticarət müqavilələrinin bağlanması, texniki tənzimləmə və milli standartlaşdırma sisteminin beynəlxalq şərtlərə əsasən yaradılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Eləcə də, dövlət vergi ödəyiciləri ilə vergi idarələri arasında qarşılıqlı güvənin və şəffaflığın daha da çoxaldılması və optimal vergi yükü siyasəti ilə biznes şəraitininfaydalılığınınartırılması istiqamətində də fəaliyyətini davam etdirəcəkdir.

Özəl sahənin inkişafınakömək edən əlverişli biznes şəraitini təmin etmək üçün ölkəmizdə rəqabətə imkanverənvacib islahatlar reallaşdırılmışdır.

Maliyyə sahəsi və real sahə arasında qarşılıqlı əlaqəninintəyin edilməsi məsələsinin həlli Azərbaycanda rəqabət şəraitinin daha da mükəmməlləşdirilməsi yolu ilə mümkündür. Belə ki, ancaq tam rəqabət vəziyyətində iqtisadiyyata stimula verməklə milli məhsul və xidmətlərin rəqabətcəqabiliyyətliliyini çoxaltmaq olar.

Rəqabətin təkmilləşdirilməsi möhkəm və tam təkmil rəqabət qanunvericiliyinin mövcud olmasını, həmən qanunvericiliyin təsirli və müstəqil fəaliyyətdə olan rəqabət qurumunun tətbiq etməsini və bütövlükdə rəqabət

prinsiplərinə riayət edən, rəqabətin inkişafındakı maneələri aradan götürən və inhisarçılığa imkan verməyən iqtisadi siyasətin reallaşdırılmasını tələb edir. Rəqabət qanunvericiliyinin korlanması hallarının birinci araşdırılması və ortaya çıxmış qanun pozuntuları ilə əlaqədar qərarların təyin edilməsi iki müxtəlif fəaliyyət növü olduğundan onların uyğun olaraq ixtisaslaşması tələb edilir. Bu cəhətdən, öncül xarici (ABŞ, Latviya, Avstriya, Çexiya, Litva, Macarıstan və s.) təcrübələrə əsaslanaraq ölkəmizdə müstəqil fəaliyyətdə olan rəqabət qurumunun yaradılması nəzərdən keçiriləcək və beynəlxalq təcrübəyə əsasən Rəqabət Məcəlləsi təyin ediləcəkdir.

Öncül beynəlxalq normalara uyğunluq və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq olunan vergi xidmətlərinin çoxunun göstərilməsi qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Bunun üçün də, özəl sahənin irəliləyişini və sahibkarlıq subyektlərinin rəsmiləşdirilməsini önə çəkmək, ehtiyatla təyin edilmiş, real vergi tarifləri olan, faydalı və ədalətli vergi sisteminin nümayiş edilməsi yönündə islahatlar davam etdirilir.

Vergi sistemi və sistemin idarə olunması əlverişli biznes şəraitinin vacib bir hissəsi olduğundan, ölkəmizdə sahibkarlıq subyektləri tərəfindən reallaşdırılan vergi ödənişlərini sadələşdirən islahatlar aparılmışdır. Şəffaflığı çoxaldaraq, vergi ödəyiciləri ilə vergi qurumları arasında olan inamı qüvvətləndirmək, həmçinin vergi sistemi və inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi sahəsində islahatlar davam etdiriləcəkdir. Həmən yöndə addımlamaq məqsədilə, başqa ölkələrdə şirkətlərin vergi yükü və bütöv əməliyyatlar üçün dəyər xətti üzrə vergilər nəzərdə tutularaq, ədalətli vergi dərəcəsi qiymətləndiriləcəkdir. Sahibkarlıq vahidlərinə lazım olan maliyyə öhdəçiliyinin öngörülmesi üçün ölkənin vergi öhdəliklərinin dəqiq müəyyənəşdirilməsi və öngörülmesi sahəsində ola biləcək islahatlar analiz ediləcək və qiymətləndiriləcəkdir. Belə ki, bu islahatlar daxilində sahibkarlıq vahidlərinin rəsmi üzvlüyünü təşviq etmək və vergi bazasını genişləndirmək məqsədinə əsasən vergi xərclərinin azaldılması səyləri nəzərdən keçirilir. Yerində yetirilmiş islahatlarla birgə, iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması, prioritet sahələrdə inkişafın təşviqi və xarici investisiyanın cəlb olunması ilə bağlı fərqli vergi

qaydalarının təsiri mütəmadi olaraq qiymətləndirilir. İslahatların səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üçün lazımi müddət ərzində müvafiq hesabatlılıqla birgə, vergi nəzarəti kimi başqa faktorların rolu da analiz ediləcək və uyğun şəkildə nəzərə alınmalıdır. Vergi sistemindən əldə olunan vəsaitlərin dövlət proqramları sayəsində iqtisadi artıma və yeni iş yerlərinin açılmasına dəstək verən şirkətləri stimullaşdırmaqla, iqtisadi inkişafa kömək edən sektorlara investisiya edilməsi (Cədvəl 2.4) imkanları analiz edilmişdir[20 səh 97].

Cədvəl 2.4

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına yönələn investisiyalar

	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütünsahələri üzrə - cəmi	531,627.2	486,343.5	746,451.6	807,169.3
o cümlədən:				
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	89,963.5	52,412.0	86,898.4	74,422.4
sənaye	244,765.8	251,895.3	248,400.0	261,958.6
tikinti	2,400.3	12,796.5	147,540.0	117,849.3
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	54,564.5	56,981.9	120,713.5	126,187.0
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1,615.8	2,947.8	21,847.7	24,564.1
yaşayış intəşkil və ictimai əşə	88,020.3	55,346.5	68,016.0	134,633.6
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	47,314.0	47,076.2	291.8	-

Mənbə: www.stat.gov.az

Azad ticarət sazişlərindən irəli gələn iqtisadi faydalardan yararlanmaq üçün Azərbaycan davamlı olaraq əlverişli ticarət sazişləri bağlayır.

Bundan sonra da ikitərəfli və çoxtərəfli ticarət müqavilələrinin bağlanması yolu ilə ixrac fəaliyyəti stimullaşdırılacaq və ticarət marjasını artırmaqla biznes mühitinin əlverişliliyi təmin ediləcəkdir. Yaradılmış nəqliyyat-logistika infrastrukturunu ölkənin xarici ticarətinin gücləndirilməsinə görə daha da çox inkişaf etdiriləcək, həmçinin Dünya Bankının hazırladığı “Logistik Nailiyyət İndeksi”ndə ölkənin tutduğu yerin daha da yaxşılaşdırılması üçün ticarət logistikası üzrə təkmilləşdirmələr həyata keçiriləcəkdir.

Hazırlanan yeni azad ticarət sazişləri bazarların təhlil edilməsi və həmçinin dəyər zəncirində mənafealarının möhkəmləndirilməsinə əsasən edilən qiymətləndirmələrə əsaslanacaqdır. Ənənəvi MDB bazarları ilə birlikdə, qeyri-neft ixracını artırmaq məqsədilə Avropa İttifaqı, Körfəz ölkələri, Çin kimi bazarlara daha əlverişli ticarət rejimi əsasında daxil olmaq məqsədilə fəaliyyət davam olunacaqdır. Dövlət dəstəyilə ixrac bazarlarında logistika mərkəzlərinin tikintisinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması və risk təhlili aparılacaq və bu layihələrin ölkənin ixracına verə biləcəyi real dəyər proqnozlaşdırılacaqdır.

Ölkədə global informasiya cəmiyyətinin bir hissəsi olan elektron ticarətin beynəlxalq normalara uyğun infrastrukturunun və hüquqi bazasının inkişafı təmin olunmaqla, milli məhsul və xidmətlərin xarici bazarlara çıxışının elektron ticarət vasitəsilə həyata keçirilməsi təşviq ediləcəkdir.

Ticarət əlaqələrinin yaradılması və beynəlxalq müqavilələrdə iştirak barədə qərarların mümkün iqtisadi, sosial və siyasi nəticələri təhlil ediləcəkdir. Türkiyə və İranla ikitərəfli saziş imkanları nəzərə alınarkən müxtəlif sektorlar üzrə potensial təsirlərin qiymətləndirilməsi də əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə hazırlıq tədbirlərinin görülməsi, o cümlədən risklərin azaldılması üzrə təkmilləşdirmə işlərinin yerinə yetirilməsi və sazişlərin bağlanması halında xüsusi tədbirlərin müəyyən edilməsi vacibdir.

Fəsil 3: Kiçik biznesin inkişafının prioritet istiqamətləri və məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətləri

3.1 Kiçik biznesin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş əlavə tədbirlər

İqtisadi baxımdan İ.E.Ö-in praktikasi göstərir ki, dəyişməz iqtisadi məşğulluğun dərəcəsinin yüksəldilməsinə və onlara uyğun olaraq əhalinin normal həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına təsir edən əsas strateji amil müasir sivilizasiyalı sahibkarlıq mühitinin yaradılmasıdır. Bununla yanaşı bu ölkələrin, təcrübəsinin təhlili isbat edir: dünyanın başqa heç bir ərazisində sahibkarlıq dövlətin tənzimlənməsi və kömək olunmadan formalaşa, inkişaf oluna bilməz. Burada deyə bilərik ki sahibkarlığın inkişaf etdiyi və məşğulluq dinamikasının yüksək olduğu ölkələrdə onların dövlət tərəfindən motivləşdirilməsi və tənzimlənməsi sosial istiqamətli baza iqtisadiyyatının müvafiqliyi kimi qəbul olunur.

Sahibkarlığa dövlət dəstəyi, onun və məşğulluğun ölkə tərəfindən tənzim olunması, yeni sahibkarlığın əmələ gəlməsi və inkişaf edilməsi, məşğulluğun dərəcəsinin çoxaldılmasına görə ölkə tərəfindən səmərəli iqtisadi, sosial, təşkilati, hüquqi və siyasi vəziyyətin olamsından ibarətdir.

Xarici praktika göstərir ki, bütövlükdə, sahibkarlığın yaranması ərəfəsində dövlət ən çox aşağıda yazılan funksiyaları edir.

1-ci funksiya - iqtisadiyyatın hər bir bölməsində özünün imkanlarının və riskinin əsasında yeni sahibkarlığın yaranmasına imkan bermək, onların öz güclərindən keyfiyyətli istifadə eləmələrinə görə səmərəli şərait əmələ gətirmək.

2-ci funksiya - elmin son uğurlarına, texnikanın və birdə texnologiyanın fasiləsiz yeniləşdirilməsinə; innovasiya idarəetməsinin və eləcə də marketinqinin tətbiq olunmasına; sahibkarların risk qabiliyyətlərinin tam olaraq həyata keçirilməsinə; mülkiyyətin dövlətləşdirilməsinə və səmərəli özəlləşdirməyə, yaxşı işlənmiş antiinhisar siyasəti mexanizminin səmərəli tətbiqinə; xarici rəqiblər üçün açıq bazar səviyyəsinin tənzimlənməsinə; elmtutumlu və rəqabətqabiliyyətli məhsul ixracının səmərəli proteksionizminə əsaslanan, əsl iqtisadi yarış imkanı və mühiti formalaşdırmaq;

3-cü funksiya - istehsal əhatəsində sahibkarlıq quruluşlarının yaradılmasının

məqsədli yönləndirilməsi və dəstəklənməsi vasitəsilə yeniliyə əsaslanaraq üstün keyfiyyətli malların və xidmətlərin təklif edilməsinin sabit çoxalmasına mühit yaratmaq.

Sahibkarlığın inkişaf edilməsinə dövlətin köməyi və onun tənzim olunması qeyd etdiklərimizdən əlavə olaraq bir də innovasiya məhsullarına tələbin stimullaşdırılması funksiyasını başa çatdırmalıdır. İEÖ-də bu səbəblə elmyönümlü malların əldə edilməsinə görə dövlətin sifarişlərinin edilməsi praktikası çox tətbiq edilir.

Ən əsas funksiyalardan biri də sahibkarlığın formalaşması və inkişafının sosial yönümlü olmasının təmin edilməsidir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi sahibkarlıq strukturlarının həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən səmərəli olmasını nəzərdə tutur.

Bunuda deyək ki, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin olması və onun tənzimlənməsinin qeyd olunmuş funksiyaları o halda səmərəli yerinə yetirilə bilər ki, onların həyata keçirilməsi müvafiq prinsiplərə arxalansın. Beynəlxalq praktikaya əsasən bu prinsiplərə aşağıda yazılanları aid etmək mümkündür:

- ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etməsində, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təşkil edilməsində, sahibkarlığın iqtisadi anlamının və rolunun elmi baxımdan anlaşılması;

- yeni sahibkarlığın rəşional protekşonizmi;
- iqtisadi və sosial nəticələrin üzvi uyğunlaşmasının təmin edilməsi;
- məqsədli şəkildə proqram tənzimləməsi;
- dövlətin yardımının zamanəti;
- cəld diferensial yaxınlaşma;
- dövlət köməyinin motivləşdirilmiş yönü;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin formalarının fərqliliyi;
- dövlət və regional xidmətlər arasında emək bölgüsü və kooperasiyası;

Sahibkarlığa dövlətin yardımı çox şaxəlidir və başqa ayrı-ayrı ölkələrdə fərqlidir.

Lakin bütün vəziyyətlərdə o, sahibkarlığın inkişaf edilməsinə görə səmərəli

iqtisadi şəraitin əmələ gəlməsini nəzərdə tutur.

İnkişaf etmiş Qərb ölkələrində sahibkarlığa kömək əsasən kiçik biznesə kömək şəklində həyata keçirilir. Demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik sahibkarlığa dövlətin iqtisadi yardımının müxtəlif forma və metodlarından istifadə edilir: kiçik müəssisələrin işləri ilə məşğul olan dövlət strukturları yaradılır; kiçik biznesə kömək proqramları hazırlanır; kiçik müəssisələr üçün vergi güzəştləri tətbiq edilir; kiçik firmaların sifarişlər almasına dövlət tərəfindən yardım edilir; kiçik sahibkarlara idarəetmə və texniki kömək göstərilir; antiinhisar tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Yardım mexanizmi həmçinin kredit proqramlarının hazırlanmasını reallaşdırılmasını təmin edən hüquqi - qanunvericilik aktlarını, birbaşa və zamanətliborcların, güzəştli subsidiyaların, vergi güzəştlərinin və maliyyə-iqtisadi köməyin başqa formalarını da özündə ehtiva edir. Dövlətdən əlavə irifirmalar, səhmdar cəmiyyətlər və şirkətlər də kiçik biznesə kömək etməlidirlər (həm istehsal, həm də təhsil və kadrların yenidən hazırlanma sahələrində). Kiçik müəssisələrə məsləhət xidməti və onların informasiya təminatı da geniş yayılmışdır.

Bir çox ölkələrdə kiçik vençur müəssisələri vasitəsilə yeniliklərə kömək məqsədi ilə xüsusi proqramlar hazırlanır. Bu proqramlar çərçivəsində maliyyələşmənin istiqamətləri, ölçüləri və mənbələri müəyyənləşdirilir. Məsələn, ABŞ-da büdcəsi 100 mln. dollardan artıq olan bütün federal idarələr və kiçik biznesin inkişafı üzrə 12 agentlik kiçik elmi-tədqiqat müəssisələrinin fəaliyyətini təmin etmək üçün öz maliyyə vəsaitlərinin 1,25%-ni onlara verməlidirlər. Kiçik müəssisələrin elmi-tədqiqat və təcrübi-layihə işlərinə çəkdiqləri xərclərin 35%-ifederal fondlardan maliyyələşdirilir. Bu vəsaitlər əvəzsiz məqsədli ödəmələr qrantlar şəklində müqavilə yolu ilə verilir. Dövlət öz ödəmələri vasitəsilə kiçik biznesin çoxsaylı "inkubatorlar"ının fəaliyyətinə kömək edir, vençur fondların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

ABŞ-da son 20 il ərzində vençur kapitalı bazarı çox dinamik inkişaf etməyə, başlamışdır. Eyni zamanda vençur kapitalı makroiqtisadi amillərin dəyişməsin

xüsusilə də vergi siyasətinə çox həssasdır. Vençur kapitalı bazarının əsas subyektləri vençur fondlarıdır ki, onların da bir çox təşkilati formaları vardır. Bu formalar arasında ən çox yayılanı ixtisaslaşmış müstəqil vençur kapitalı firmalarıdır (VKF). Əhəmiyyətinə görə sonrakı yerləri iri şirkətlərin vençur fondları və kiçik biznesin investisiya kompaniyaları tutur.

Vençur fondlarının kapitalları müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır: fərdi və ailə əmanətləri; ianələr və fond ödəmələri; sığorta şirkətlərinin, bankların, xarici, investorların, şirkətlərin, pensiya fondlarının investisiyaları.

Vençur kapitalının digər geniş yayılmış forması son 20 ildə meydana çıxan iri şirkətlərin fondudur (korporativ maliyyə vençurları).

Amerika dövləti kiçik tədqiqat müəssisələrini, 1958-ci ildə qəbul olunan qanuna əsasən, investisiya kompaniyaları vasitəsilə qismən maliyyələşdirir. Kiçikbiznesin investisiya kompaniyaları (SBIC) dövlətin iştirakı ilə yaradılır, vergi və maliyyə güzəştlərindən, kredit üzrə dövlət zəmanətindən (75%-ə qədər) istifadə edir. Bu kompaniyalar VKF-nu dövlət tərəfindən verilən vençur kapitalı ilə təmin edir.

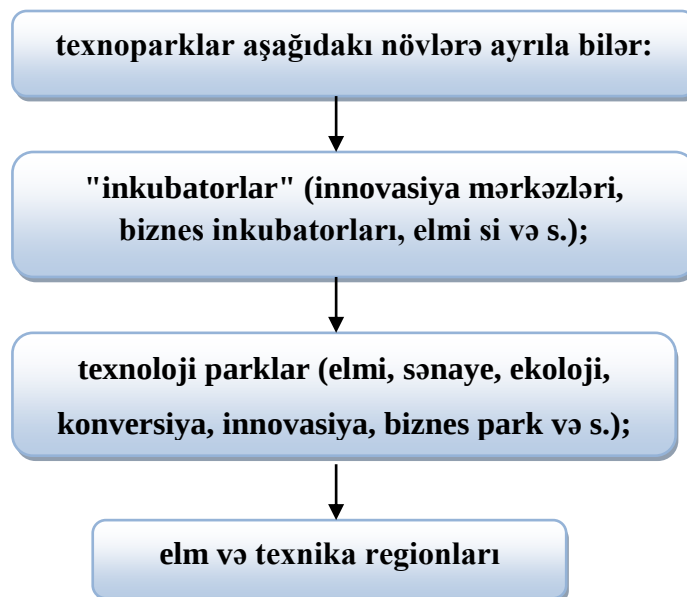
Qərbi Avropa ölkələrində kiçik sahibkarlığa yardımın əsas forması kimi texnoloji parklar (texnoparklar) çıxış edir. Onlar innovasiya proseslərinin təşkilinin əsasını təşkil edir, yüksək texnologiyanın fundamental tədqiqatlardan istehsalə ötürülməsində, elmin kommersiyalaşmasında əhəmiyyət kəsb edir, iqtisadiyyatda pozitiv struktur dəyişikliklərinə təkan verir, beynəlxalq bazarda məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırır. Texnoparklar miqyaslarına, strukturlarına, təklif etdikləri xidmətlərin həcmində, elmtutumluluq səviyyəsinə, iştirakçıların tərkibinə görə bir-birindən köklü fərqlənə bilirlər (Sxem 3.1).

Texnoparkların ierarxiya strukturlarının qurulmasının əsasında modul prinsipi durur. Onların qurulmasının ilk elementi inkubatorlardır. Texnoparklar hər biri ayrılıqda müəyən sayda innovasiya xidmətləri göstərən mərkəzlərin məcmuusu. Texnopolis - şəhər həyatını təmin edən texnoparkların, inkubatorların və müxtəlif strukturlar kompleksinin məcmuusudur. Elm və texnika regionları öz tərkib texnopolisləri, texnoparkları, habelə elm və istehsal fəaliyyətinə yardım edən geniş

infrastrukturları daxil edə bilər.

Sxem 3.1

Mürəkkəblilik səviyyəsinin artmasına görə Texnoparkların növləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Texnoparkların səmərəliliyi xeyli dərəcədə onların tədqiqat müəssisələri ilə əlaqələrindən asılıdır. Bir qayda olaraq, texnoparklar iri universitet mərkəzləri yaxınlığında yaradılır. Bunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, texnoparklarda təsis edilən kiçik müəssisələr sifarişlər üzərində işləmək üçün universitet əməkdaşlar dəvət edir, onlar isə öz tədqiqatlarının nəticələrini təcrübədə tətbiq etmək imkanı qazanır və firmalara məsləhət xidmətini həyata keçirir.

Biznes inkubatorları yaratmanın əsas şərtlərinə gəldikdə isə, hər şeydən əvvəl qeyd etmək ki, biznes-inkubatorlar kiçik müəssisələrə çox böyük imtiyazlar təmin edirlər. Bunun üçün də biznes inkubatorlar təbii ki, resurslara malik olmalıdırlar.

Xarici, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlətin və fərdi biznesin əlaqələri qarşılıqlı faydalı əsaslarla həyata keçirilir və uzunmüddətli xarakter daşıyır. Təşəkkül tapmış təcrübənin təhlili göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rolu biznesin müxtəlif formalarının, o cümlədən kiçik biznesin inkişafı üçün əlverişli hüquqi-iqtisadi mühit yaratmaqdan, sahibkarlığın və fərdi təşəbbüsün inkişafının hərtərəfli həvəsləndirilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı fərdi, xüsusilə də iri biznes cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrin həllində, o cümlədən yeni iş yerlərinin yaradılmasında, sosial proqramların, iqtisadiyyatın əsas

sahələrinin və sferalarının maliyyələşdirilməsində, ölkədə əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasında və s. dövlətə yardımçı olur.

Sahibkarlığa dövlət yardımı sahəsində inkişaf eləmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrinin əldə etdiyi təcrübənin öyrənilməsi, Azərbaycanda dövlət strukturları və sahibkarların bir biri ilə əlaqələrinin tənzimlənməsində səmərəli ola bilər.

Axır vaxtlar ölkədə sahibkarlığın, xüsusən də kiçik sahibkarlığın inkişaf etməsi üçün yönəldilmiş bir çox qanunlar, proqramlar qəbul olunmuş, bir neçə dövlət və dövlət olmayan təşkilatları, qurumları meydana gəlmişdir. Onlara Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunu, respublikanın şəhər və rayonlarında yaradılmış Sahibkarlığın İnkişaf Mərkəzlərini və s. aid etmək olar.

Bu hallara baxmayaraq, hazırda ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün var olan imkanlardan tam istifadə olunmur, bu sferada qəbul edilmiş proqramlar həyata keçirilmir, sahibkarlığın inkişaf edilməsinin hüquqi bazası təkmil deyildir, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların miqdarı hazır ki imkanlardan xeyli dərəcədə azdır, sahibkarlığı regional inkişafının hazırkı səviyyəsi ölkənin mövcud potensialına uyğun gəlmir. Özəl sektorun ölkə iqtisadiyyatında xüsusi çəkisi yüksəlsə də, bu bölmədə hələlik strateji cəhətdən mühüm olan, struktur formalaşdırıcı potensiala malik müəssisələr zəif inkişaf edir.

Sahibkarlığın inkişafına aid əvvəllərdə və axır zamanlarda qəbul olunmuş qanunların, fərman və proqramların reallaşdırılması, ölkəmizdə özəl sferanın inkişaf olunmasında vacib əhəmiyyətə malikdirlər. Lakin sahibkarlığın inkişafı, xüsusəndə də ona dövlətin dəstəkləməsi sayəsində yer üzündə var olan praktika ilə fərqləndirdikdə aydın görmək olar ki, bu sferada ölkəmizdə reallaşdırılan və reallaşdırılması gözlənilən tədbirlər yetərli deyildir. Sahibkarlığın inkişafında dövlət dəstəyinin dərəcəsi, xeyli dərəcədə, ölkənin gücündən, mövcud sosial-iqtisadi halından asılıdır. Bunun üçün də bu sferada öncül dünya ölkələrinin əldə elədikləri praktikanı eyni şəkildə tətbiq etmək olmur. Bununla belə, hesab edirik ki, ölkədə sahibkarlığın inkişaf olunmasına dövlətin yardımının artırılması üçün indiyənə kimi istifadə edilməmiş çoxlu imkanlar vardır. Bu səbəblə aşağıda qeyd

edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi daha məqsəduyğun hesab edilir:

- kiçik sahibkarlığın stabil inkişafına mühit yaratmağ görə uzun zaman zamanətli kreditlərin alınması məqsədi ilə, dövlət vəsaiti hesabına, xüsusi "Kiçik sahibkarlığa zamanətli kredit fondu"nın yaradılması;

- kiçik müəssisələrdə müasir layihələrinin edilməsinin maliyyələşdirilməsinə görə "Vençur Kapital Fondunun yaranması və dövlətin qeydiyyatından keçirilməsi formalarının, VKF-nun maliyyə bazalarının və ondan istifadə qaydalarının müəyyən edilməsi;

- əhalinin məşğulluq səviyyəsini artırmaq, əhaliyə məişət və ticarət xidmətlərinin səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə kommersiya və məişət xidməti sahələrində çalışan kiçik müəssisələrə və fiziki şəxslərə uzunmüddətli mikrokreditlərin verilməsi, uyğun zamanətin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən verilməsi qaydalarının işlənməsi və tətbiq edilməsi;

- kiçik müəssisələrin kreditləşdirilməsi məqsədi ilə eyni tipli müəssisələrin sərbəst vəsaitlərindən istifadəyə imkan verən "Kredit ittifaqları"nın formalaşmasına və onların normal fəaliyyətinə şərait yaradılması;

- elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin, texnoloji yeniliklərin kiçik müəssisələrdə tətbiqinə yardım etmək məqsədi ilə "Texnoloji park"ların yaradılması, onların iri elmi-tədqiqat müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin əsaslarının işlənilib hazırlanması;

- kiçik müəssisələrin stabil inkişafına yardım etmək məqsədi ilə elmtutumlu, yüksək keyfiyyətli malların alınması üçün dövlət sifarişlərinin verilməsi qaydalarının işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi;

- ölkəmizdə sənaye istehsalının inkişaf etdirilməsi, yüksək elmtutumlu və keyfiyyətli məhsullar istehsal edilməsi məqsədi ilə prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi, bu istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara xüsusi dövlət yardımı proqramlarının hazırlanması və tətbiq edilməsi;

- öz maliyyə imkanlarına, potensiallarına müvafiq fəaliyyət növü seçməkdə yeni sahibkarlara kömək etmək məqsədi ilə "Sahibkarların İnformasiya Təminatı" şəbəkələrinin yaradılması, onların maliyyələşdirilməsinin fəaliyyətdə olan

sahibkarlıq strukturları tərəfindən həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

-sahibkarlara sahibkarlığın əsasları, mühasibat uçotunun aparılması, vergilərin hesablanması və ödənilməsi, müəssisələrin idarə edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və s. sahələrdə biliklər verilməsi üçün dövlət hesabına qısamüddətli tədris kurslarının təşkil edilməsi, uyğun dərs vəsaitlərinin çap edilməsi.

Dövlət səviyyəsində bir sıra tədbirlərin, prezident fərmanlarının qəbul edilməsinə baxmayaraq, hələ də hüquq-mühafizə və vergi orqanlarının sahibkarların fəaliyyətinə qanunsuz müdaxiləsi qalmaqdadır. Oğuz və Xətai rayonlarında sahibkarlar arasında aparılmış sosioloji tədqiqatlar bunu bir daha sübut etmişdir. Bu cür hallara birdəfəlik son qoymaq üçün sahibkarlıq fəaliyyətinə qanunsuz və əsassız müdaxilələrə görə sərt inzibati-hüquqi tədbirlərin nəzərdə tutulması daha məqsəduyğun olardı.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında onların iri təsərrüfat strukturları ilə əməkdaşlığı əhəmiyyətli rol oynayır və hökumətlər bu əməkdaşlığa yardım edir. Azərbaycanda bu sahədə vəziyyət o qədər də qənaətbəxş deyildir: kiçik biznes strukturları ilə iri təsərrüfat strukturlarının əməkdaşlığı təsadüfi və qısamüddətli xarakter daşıyır, hökumət isə ümumiyyətlə bu prosesdə heç bir rol oynamır. Qeyd edilən strukturlar arasında əməkdaşlığın formalaşmamasının əsas səbəblərindən biri hər iki tərəfdə bir-birinin fəaliyyəti, hətta mövcudluğu, barədə kifayət qədər informasiyanın olmamasıdır. Bu vəziyyəti azeradan qaldırmaq üçün İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən kiçik müəssisələrin (fəaliyyət sahələri, növləri və istehsal etdiyi məhsulların nomenklaturu üzrə) xüsusi kataloq hazırlana bilər. Bu kataloqun köməyi ilə iri müəssisələr səmərəli əməkdaşlıq üçün uyğun tərəfdaş seçə bilər, beləliklə də, kiçik biznesin inkişafına yardımçı olar.

İri, orta və kiçik müəssisələr arasında səmərəli əməkdaşlığın yaradılması üçün xüsusilə ölkəmizin maşınqayırma sənayesi kompleksində (əsasən də elektrotexnika, elektronika, cihazqayırma və s.) əlverişli mühit mövcuddur. Bu

sənaye sahəsində son məhsulların istehsalı iri müəssisələrdə qalmaqla, kiçik müəssisələr geniş surətdə sənaye istehsalına cəlb oluna bilərlər.

Maşınqayırma sənayesində yeni kiçik müəssisələrin yaranması və inkişafı üçün imkanların yaranacağını söyləmək mümkündür. Bu imkanların reallaşdırılması xeyli dərəcədə iri maşınqayırma müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin hansı forma və prinsiplər əsasında həyata keçiriləcəyindən asılıdır. Hesab edirik ki, iri maşınqayırma müəssisələrinin ehtiyat hissələri hazırlayan, təmir-tikinti işlərini həyata keçirən sexlərinin sərbəst kiçik müəssisə statusu ilə özəlləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Özəlləşdirilmədən sonra yaranacaq yeni iri, orta və kiçik müəssisələr arasında əlaqələr istehsal kooperasiyası formasında təşkil edilməlidir.

Neft və qaz hasilatı sənayesi respublika iqtisadiyyatının strateji və təbii inhisarçı sahəsi olduğuna görə bu sahədə qeyri-dövlət kiçik sahibkarlığı inkişaf etməmişdir və yaxın gələcəkdə bu sahədə əsaslı özəlləşdirilmə gözlənilir. Ancaq hesab edirik ki, bu sahədə də köməkçi, yardımçı sex və sahələrin özəlləşdirilməsi vasitəsilə kiçik müəssisələrin yaradılması imkanları vardır. Bu imkanların reallaşdırılması həm də neft və qaz hasilatı sənayesinin səmərəliliyini, xüsusilə də quruda neft və qaz hasilatı sahəsində, xeyli artırmağa da imkan yaradardır.

Neft emalı və neft-kimya sənayesi də ölkəmizin inhisarçı sahələrindəndir və burada da kiçik sahibkarlığın mövcudluğu yox dərəcəsindədir. Eyni zamanda neft emalı sənayesinin xalq istehlakı malları (sintetik liflər, saplar və s.) istehsalını artırmaq üçün geniş imkanları vardır və bunu nəzərə alaraq bu sahədə müasir texnika və texnologiya ilə təchiz edilmiş kiçik müəssisələr yaratmaq mümkündür.

Azərbaycanda neft-kimya və kimya sənayesinin inkişafını təmin edə biləcək kifayət qədər istehsal güclərinin və xammal ehtiyatının olmasına baxmayaraq, ölkə əhalisinin kimya məhsullarından alman xalq istehlakı mallarına olan tələbatının çox hissəsi idxal hesabına ödənilir. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, xüsusilə də maşınqayırma, yüngül sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı və məişətdə kimya sənayesi məhsullarına geniş və sabit tələbat vardır. Bu tələbatı təmin etmək üçün həm neft-kimya və kimya sənayesi müəssisələrinin mövcud sex

və sahələrinin əsasında (özəlləşdirmə yolu ilə), həm də onların yardımı ilə kənarda, kiçik müəssisələrin təsis edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu təklifin reallaşdırılması respublikamızın sənaye mərkəzlərindən biri, həm də kimya sənayesi mərkəzi olan Sumqayıt şəhərində kəskin məşğulluq probleminin də qismən həllinə zəmin yaradır.

Respublikamızın metallurgiya sənayesi sahəsində də kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün daha yaxşı şərait vardır. Bunu nəzərə alaraq, əsasən alüminiumdan hazırlanan xalq istehlakı malları istehsal edən kiçik müəssisələrin şəbəkəsinin genişləndirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bundan əlavə, metal tullantıları əsasında fəaliyyətdə olan mini zavodların yaradılması da mümkündür və bu zavodların yerli xammal əsasında inkişaf etməsi üçün böyük imkanlar mövcuddur.

Respublikamızda sənayenin müxtəlif sahələrində müasir standartlara uyğun olan yeni kiçik müəssisələrin yaradılmasını çətinləşdirən əsas səbəblərdən biri bu müəssisələr üçün kiçik həcmdə maşın və avadanlıqların ölkəmizdə istehsal edilməməsidir. Eyni zamanda, respublikamızda maşınqayırma sənayesinin mövcud istehsal gücləri, müəyyən profil dəyişmələrinin həyata keçirilməsi yolu ilə, qısa müddətdə bu məsələni həll etməyə imkan verir. Bu təklifin reallaşdırılması nəinki emaledici sənaye sahələrində kiçik biznesin inkişafına, xalq istehlakı mallarının istehsalının artmasına, regionlarda məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə zəmin yaradır, eyni zamanda maşınqayırma sənayesinin özünün inkişafına təkan verərdi.

Kənd təsərrüfatı sahələrində özəlləşdirmənin aparılması nəticəsində mövcud avtomobil, maşın-traktor parkları, ləğv edilmiş maşın və mexanizmlər, təmir-tikinti avadanlıqları ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətinə keçmişdir. Bu bir tərəfdən fərdi sahibkarlığın inkişafına zəmin yaratsa da, real olaraq mövcud maşın mexanizmlərdən qeyri-səmərəli istifadəyə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə bir sıra rayonlarda maşın və mexanizmlərin çatışmaması səbəbindən becərilmiş məhsulların vaxtında yığılmasında problemlər yaranır, külli miqdarda məhsul itkisinə yol verilir. Belə vəziyyətin yaranmasının qarşısının alınması, kənd təsərrüfatı texnikası kooperativlərinin yaradılması məqsədəuyğun olardı. Belə kooperativlərin yaradılmasını stimullaşdırmaq üçün onlara uzunmüddətli güzəştli

kreditlərin, vergi güzəştlərinin verilməsi məqsəduyğundur. Bununla yanaşı, respublikamızda kənd təsərrüfatı maşınqayırması sahəsində fəaliyyətdə olan böyük müəssisələrdə taxıl, çuğundur, pambıq yükləyən avadanlıqlar, transportyorlar, kartofçıxaran, toxumsəpən maşınlar, traktorlar üçün yedəklər, kotanlar, dişli malalar, dırmıqlar, pambıqçılıq sahələrində təmizləmə işi aparan mexanizmlər, heyvandarlıq və yem istehsalı üçün müxtəlif avadanlıqlar və s. istehsalını təşkil etmək də müsbət nəticələr verərdi.

Azərbaycanda meşə, ağac və kağız-sellüloz sənayesi sahəsində kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar vardır. Bu sahədə müəyyən irəliləyişlər olsa da, hələ də ölkə əhalisinin bu sənaye sahəsi məhsullarına, xüsusən də mebellərə, dəftərxana ləvazimatlarına olan tələbatının xeyli hissəsi idxal hesabına ödənilir. Məhz bunun üçün də bu sektorda kiçik sahibkarlığın inkişafına xüsusi fikir verilməli və bunun üçün dövlət səviyyəsində olan tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda kiçik biznesin inkişaf etdirilməsi ancaq dövlətin bu sektorda ayrıca qayğısı və dəstəyi ilə mümkün ola bilər. Bu da, öz sırasında kiçik biznesin quruluşuna köməklik göstərərək bolmə və ərazi keyfiyyətlərini nəzərdə tutmağı, onları uyğunlaşdırmağı, başqa cür desək, məsələnin həll edilməsinə kompleks şəkildə yanaşmalar, nəzərdə tutulur.

İnkişaf etmiş Qərb ölkələrinin, xüsusilə də Fransa və Böyük Britaniyanın təcrübəsi göstərir ki, kiçik biznesin inkişafına dövlətin köməyinin həyata keçirilməsinin və bu prosesin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin ən optimal variantı müvafiq sahə və ərazi proqnozlarının tərtib edilməsidir. Məsələn: Böyük Britaniyada bir sıra nazirliklər (sənaye, ticarət, məşğulluq, ekologiya, energetika kiçik biznesə kömək üçün dörd kateqoriyalı proqramlar tərtib etmişlər. Habelə, bunuda vurğulamaq lazımdır ki, Böyük Britaniya hökuməti "Sahibkarlıq təşəbbüsü altında birləşdirilən və kiçik biznesin inkişafına, onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlmiş bir sıra proqramlar da qəbul etmişdir.

Ölkəmizdə dövlətin kiçik sahibkarlığa dəstəyi və onun inkişaf etməsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bölməsində bəzi işlər edilmişdir və bir çox

tədbirlərin reallaşdırılması planlaşdırılır. Onların içində kiçik sahibkarlığa görə təhsil, informasiya və məsləhət tipli xidmətlərin təşkil edilməsini (informasiya Bankının yaradılmasını), kiçik bizneslə maraqlanan sahibkarlara görə vergi yükünün aşağı salınmasını, xüsusi lisenziya tələb olunan fəaliyyət tiplərinin sayının aşağı düşməsinə, hüquqi şəxslərin qeydə alınması prosesinin asanlaşdırılmasını, sahibkarlıq fəaliyyətinə başlıca müdaxilələrin qarşısında durulması üçün müvafiq tədbirlərin reallaşdırılmasını, kiçik sahibkarlara görə mikrokreditlərin verilməsi prosedurunun başlanmasını və s. qeyd etmək mümkündür. Bununla birgə, "Ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişafının dövlət Proqramının" yerinə yetirilməsi də kiçik sahibkarlığa edilən dövlət dəstəyinin çoxalması və sahibkar fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində müsbət irəliləyişlərin olacağına inanmağa səbəb verir. Həmçinin, onu da bildirmək vacibdir ki, bu Proqram ümumi xarakterə malikdir və onun bir çox maddələri kiçik sahibkarlığın inkişaf etməsinə yardım olunması, onun tənzimlənməsinə görə müəyyən təkliflərin hazır edilməsini nəzərdə saxlayır. Kiçik sahibkarlığa dəstək olunması sahəsində bu proqramın mühim əhəmiyyətini bildirmək lazımdır ki, o, kiçik sahibkarlığın inkişaf etməsi üçün ərazi proqramlarının hazırlanmasını istisna etmir və bunları əvəzləyə bilməz. Bunun üçündə, hesab edilir ki, ölkədə kiçik biznesin inkişaf etməsi üçün regionlardakı gücdən səmərəli istifadə edilməyə imkan yaradan müəyyən ərazi proqramlarının yaradılıb tətbiq edilməsinə ehtiyac vardır [35 səh 359].

3.2 Əlverişli investisiya mühitinin qorunması və kiçik biznesin perspektivli formalarının inkişaf etdirilməsi

Müstəqillik illərində ölkəyə qoyulan investisiyaların bütöv miqdarı 38 mlrd ABŞ dolları həcmində yaxın idi, onlardan 27 mlrd ABŞ dolları ölkədən xaric investisiyalardı və bu bölkədə ən iri göstəricidir. 2006-cı ildə Azərbaycana qoyulan investisiyaların miqdarı 8,1 mlrd ABŞ dolları həcmində olmuşdur: bunlardan 37,8% ölkədaxili investisiyalardır, 62,2% isə ölkədən xaric investisiyalardır.

Ölkənin liberal iqtisadi sistemi davamlı iqtisadi artım, sahibkarlığa kömək,

özəlləşdirmə, beynəlxalq maliyyə birləşmələri ilə əməkdaşlıq etmək və irimiqyaslı beynəlxalq neft-qaz layihələrin reallaşdırılması siyasətinə əsaslanır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına hökumət tərəfindən investisiyaların cəlb edilməsi səbəbiylə “açıq qapı” siyasəti aparılır. Hazırkı vəziyyətdə ölkədə iqtisadi islahatların davam olunması, biznes şəraitinin daha da yüksəlməsi, neft sahəsi ilə yanaşı, qeyri-neft sahəsinin inkişaf olunması ilə əlaqəli tədbirlər həyata keçirir.

Xarici birbaşa investisiyaların (XBİ) cəlb edilməsi və kiçik müəssisələrin (KOM-ların) inkişaf etmələri üçün səmərəli biznes şəraitinin olması mühim faktordur. Qənaətbəxş hesab olunmayan, yəni böyük xərclərə səbəb olan, gecikmələrə və risklərlə müşahidə olunan biznes şəraiti iqtisadi inkişafı gecikdirir və XBİ-ni qorxudub uzaqlaşdırır. XBİ inkişafda olan və keçid ərafəsində olan iqtisadiyyatlarda beynəlxalq maliyyələşdirmənin başlıca bazasını təşkil edir. Yaxşı mövqelərə malik olan Şərqi və Mərkəzi Avropa, həmçinin Mərkəzi Asiya ölkələri inkişaf yönümlü siyasətləri, həmçinin investisiya və biznes sistemlərinin tərəqqisini dəstəkləyən qanun və təcrübələri qəbul edərlərsə, XBİ uğrunda rəqabətə davamlı ola bilərlər. İrlandiya Respublikasının son illərdəki iqtisadi transformasiyasından belə qənaətə gələ bilərik ki, hətta XBİ üzrə nisbətən aşağı göstəricilərə malik olan ölkələr belə biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü səylərlə öz XBİ paylarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla bilərlər.

«Biznes və investisiya mühiti» anlayışının dəqiq tərfi yoxdur. Dünya Bankı biznes və investisiya mühitini firmaların məhsuldar tərzdə investisiyalar etməsi, yeni iş yerlərini yaratması və bu fəaliyyətin böyüməsinə istiqamətlənmiş stimulların və mövcud imkanların olması kimi tərif edir. Analoji olaraq, bura da investisiya və biznes şəraiti hər hansı bir ölkədə fəaliyyətdə olan xarici və milli şirkətlərə gəlir əldə etmək və bizneslə məşğul olmaq şəraiti yaradan bir sistem kimi təqdim olunur. İnvestisiya şəraiti 3 müxtəlif kəmiyyətlə qiymətləndirilir (Sxem3.2)

İnvestisiya mühitinin qiymətləndirilməsi

İnvestisiya şəraiti 3 geniş və dəyişkən kəmiyyətlə dəyərləndirilə bilər

Makro-iqtisadi vəziyyəti əsaslandıran pul, vergi və ticari siyasətləri;

İdarəetmənin keyfiyyəti və institutlar mövcudluğu;

İnfrastrukturun inkişaf səviyyəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Biznes və investisiya mühiti sadəcə biznes bölmələri üzərinə əlavə edilən vergi səviyyəsindən və vergi güzəştlərindən asılı olmur. Ona ən çox ciddi təsir göstərən başqa vacib faktorlara siyasi sabitlik, makro-iqtisadi mühit, qanunun aliliyi, , dövlətə inam və tənzimləyici şərait aiddir.

Hər bir dövlətin investisiya və biznes şəraitinin hazırkı halı bu ölkənin xarici investisiyaları cəlb etmək və xırda müəssisələri inkişaf etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirən əsas faktordur. Transmilli müəssisələr yaxşı biznes şəraitinə sahib, yəni xərclərin, gecikmələrin və riskin aşağı səviyyədə olduğu dövlətlərə investisiya qoymağı vacib hesab edirlər. Əlavə olaraq, kiçik müəssisələrin inkişaf edilməsi şansı fərqli tənzimləmə və vergilərlə yüklənməmiş bir şəraitdə daha çoxdur. Dünya Bankının internet sahifəsində bu cür ifadə edilir: “Yaxşı investisiya şəraiti hər bir dövlətin özünün iqtisadi inkişafına müsbət təsir etməsi siyasətinin vacib amilidir. Öz növbəsində, bu siyasət əməyin daha çox məhsuldar olması və kasıb adamların daha çox gəlir əldə etməsinə görə şərait yaradır”.

Bütün dünya üzrə daha çox zəngin olan dövlətlər əlverişli investisiya və biznes şəraitlərinə sahib olmağa çalışırlar. Rifah və İqtisadi inkişaf ilə, biznes və investisiya şəraiti arasında müəyyən münasibət vardır. Yüksək enerji və ya xammal resurslarına sahib olmayan Şərqi Avropa dövlətlərinin bir çoxları öz investisiya və biznes şəraitlərində islahatlar reallaşdırmaqla iqtisadiyyatlarını bütün dünyada XBI

əsasən ən çox cəlbedici hədəfə çevirmişlər. AT Kearney şirkətinin 2004-cü ilin oktyabr ayında açıqladığı XBI Etibarlılığı İndeksi üzrə tədqiqatların nəticələrinə (ölkələrin XBI üzrə müqayisəli cəlbediciliyini sorguda iştirak edən müxtəlif korporasiyaların rəhbərləri qiymətləndirmişlər) görə Polşa və Çexiya Respublikası Malayziya, Sinqapur və Tayvan kimi Asiya pələnglərini, həmçinin Braziliya kimi inkişaf etməkdə olan nəhəngi arxada qoyaraq müvafiq olaraq 12-ci və 14-cü yerləri tutmuşlar. Hökumətlər xarici birbaşa investisiyaları cəlb edərkən çox zaman biznes şəraitinin zəruriliyini yetəri qədər dəyərləndirmir [28səh 169]. Diqqəti ən çox bazarın həcminə, təbii resursların varlığına və nəzərdə tutulmuş xərclərə istiqamətləndirməklə meyl edirlər. Belə faktorların hər birinin vacib olmasına baxmayaraq, investisiya şəraiti vacib bir faktordur və heç bir vaxt layiq olduğundan az dəyərləndirməməlidir.

İnvestorlar cəhd edirlər ki, öz investisiyalarının öncədən görülmə bilən və məqsədli şəkildə gəlir gətirən olsun. Rəqabətə davamlı gəlirə nail olmaq üçün bütün investorlar üç başlıca maneə: xərclər, gecikmələr və risk ilə rastlaşmamağa çalışır. Vergilər, korrupsiya, ödənişlər, cərimələr və xidmətlərə (mühasiblər, hüquqşünaslar, məsləhətçilər və s.) tələbin yüksəlməsi kimi səbəblərdən meydana çıxan qənaətbəxş olmayan investisiya şəraiti sayəsində investisiya əməliyyatının qiyməti çoxalarsa, enerji, nəqliyyat və əmək xərcləri rəqabətə davamlı olsalar belə, investor başqa variantları diqqətdən keçirməyə başlayacaqlar. Həmçinin, əgər sistemin yaratdığı maneələr xeyrin əldə olunmasına başlanmasını təcili surətdə gecikdirsə, investorlar rəqabətə davamlı xərclərə rəqabətə davamlı investisiyalarını başqa yerlərə qoymaq üçün müxtəlif yollar tapa bilirlər. Hətta ilk xərclərin və gecikdirmələrin mövcud olmadığı vəziyyətlərdə belə, investor gəlirin əldə olunmasına pis təsir göstərən siyasi iğtişaşların olması, mülkiyyətin müsadirə edilməsi və ya qanunvericilikdə dəyişiklik olunması ilə bağlı narahatlıq keçirsə, risk ehtimalını ən aşağı səviyyəyə endirmək üçün hər hansı başqa bir yerdə daha az cəlbedici gəliri qəbullana bilər.

Araşdırma göstərir ki, yerli sahibkarlar öz bizneslərini genişləndirmək üçün nadir hallarda investisiya qoyuluşuna gedirlər. Belə ki, 2007-ci ildə sahibkarların

yalnız 28 faizi öz müəssisələrinə investisiya qoymuşlar. Bu investisiyaların böyük bir qismi sahibkarların öz vəsaitləri sayəsində maliyyələşir. Maliyyə yardımı əldə etmək üçün sahibkarların ancaq az bir hissəsi investisiyalara görə maliyyə təşkilatlarına müraciət edir[32]. Hesabatın maliyyə resurslarına çıxış imkanlarına həsr olunmuş bölməsində kommersiya maliyyələşdirməsinin aşağı səviyyəsi təhlil olunur və cari məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələr verilir. Sahibkarların fikrinə görə, gəlirin sabit şəkildə çoxalması, bazar şəraitinin inkişaf perspektivləri, həmçinin onların biznesdə olan praktikası onlara kafi dövrüyyəyə sahib olmağa imkan yaradır. Lakin fokus qruplarında müzakirələrdən göründüyü kimi, onların mənfəətinin əhəmiyyətli hissəsi icarə haqqına yönəlir. Ölkə paytaxtında fəaliyyətdə olan sahibkarların 50 faizindən çox hissəsi, bölgələrdə isə sahibkarların ancaq 26 faizi kommersiya məqsədləri üçün binanı icarəyə götürür. Ümumilikdə sahibkarların qeyd etdiklərinə görə, müəssisələrin hardasa 60 faizinin icarəyə götürülmüş binalarda yerləşdiyi Bakı icarə haqqı müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin 30-40 faizindən ibarət olur. Paytaxtın mərkəzində və aktiv küçələrdə və küçəyə birbaşa çıxışı olan binaların icarədarları və icarə obyektlərinin profili çox vaxt ildə bir neçə dəfə dəyişir. Bu vəziyyət onunla izah olunur ki, müəssisələrin əldə etdikləri mənfəət və gəlirləri bir çox vəziyyətlərdə yüksək icarə haqlarını ödəmək üçün kifayət olmur. Bunun üçün də, yuxarı icarə xərclərini qarşılamaq gücünə malik olan biznesmenlər, fəaliyyətlərinə investisiya tələblərini arxa plana keçirməli olurlar.

Hazır ki, qloballaşan dünyada İ.E.O. və keçid ərəfəsində olan iqtisadiyyatlarda iqtisadi artım və iş yerlərinin yaranması iki vacib faktorla əlaqədirdir: xarici birbaşa investisiyalar (XBİ) və kiçik müəssisələrin (KOM-ların) inkişafı. XBİ inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici maliyyələşdirmənin ən əsas mənbəyidir. Xarici birbaşa edilən investisiyalar başlıca kapitalın yaranmasını tezləşdirir və ödəniş balansının sabitləşməsinə yardım edə bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf məsələləri üzrə Konfransı belə hesab edir ki, XBİ-nin məşğulluğu inkişaf etdirmək, məhsuldarlığı çoxaltmaq, texnologiya və bacarıqları keçirmək, ixracı böyütmək və dünyanın inkişafda olan dövlətlərinin

uzunmüddətli iqtisadi inkişafına yardım etmək gücü mövcuddur. Təxminən 64 000 transmilli korporasiyanın (TMK-lərin) xarici ölkələrdəki filialları 53 milyon insanı iş yeri ilə təmin edir.

Bundan əlavə, inkişafda olan dövlətlər xarici investisiyaları real olaraq cəlb edir. YUNKTAD-ın məlumatına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələr ümumdünya XBI axınlarının 42%-ni özünə cəlb etmişlər və 2004-cü ildə İ.E.O-də bu XBI-nin artım tempi inkişaf etmiş ölkələrdə olduğundan daha yüksək olmuşdur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin daxili XBI ehtiyatları (daxili XBI ehtiyatları dedikdə yeni və mövcud investorlar tərəfindən qeydiyyatdan keçirilmiş birbaşa investisiyaların cəm miqdarı başa düşülür) onların ümumi daxili məhsul (ÜDM) göstəricilərinin təxminən üçdə birinə bərabər olmuşdur; 1980-ci ildəki 10%-lik göstərici ilə müqayisədə bu, inanılmaz bir artımdır. İqtisadçılar XBI-nin inkişafa gətirib çıxarması, yoxsa inkişafın XBI-yə gətirib çıxarması haqqında mübahisələr edirlər. Elmi müzakirələr sayəsində ortaya çıxan dəyişilməyən fikir isə odur ki, XBI-nin yüksəlməsi ilə iqtisadi inkişaf daimi olaraq bir-birlərini müşayiət edir[29].

Cədvəl 3.1

**2004-cü ildə on ən inkişaf etmiş ölkələr: XBI ehtiyatları ÜDM-nin faiz nisbəti ilə
(milyon ABŞ dolları ilə)**

Ölkə	XBI həcmi	ÜDM XBI	ÜDM-nin faiz nisbəti ilə
Lüksemburq	182894	31 783	575.4
Azərbaycan	13 408	8 540	157.0
İrlandiya	229 241	181 520	126.3
Estoniya	9 530	11 196	85.1
Hollandiya	428 803	577 985	74.2
Belçika	258 875	352 000	73.5
Malta	3 557	5 389	66.0
Macarıstan	60 328	99 347	60.7
Qazaxıstan	22 399	40 754	55.0
Kipr	8 132	15 419	52.7

Mənbə: www.stat.gov.az

İnkişafda və keçid dövründə olan bəzi ölkənin iqtisadiyyatlarının gələcək perspektivləri müsbətdir. 2006-cı ildə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarının inkişaf etmiş iqtisadiyyatlara nisbətən daha yüksək iqtisadi artıma nail olacağı

proqnozlaşdırılır. Dünya Bankının məlumatlarına görə 2005-ci və 2006-cı illərdə Cənubi Asiya, Şərqi Asiya, Ş.A və M.A ölkələrində artım tempinin 5,5 faizdən çox olacağı gözlənilir. Digər inkişaf etməkdə olan regionların ildə 3,5 - 5 faiz civarında inkişaf edəcəyi gözlənilir. İnvestisiyaları cəlb etmək üçün makro-iqtisadi özlün qoyulması və səmərəli investisiya şəraitinin dəstəklənməsi vacib əhəmiyyətə malikdir.

Ölkələrin bir çoxunda XBI həcmnin ümumi daxili məhsulun həcminə nisbəti nisbətən yüksək faizlərlə ölçülür. Azərbaycan, Estoniya, Kipr, Çexiya Respublikası, Macarıstan, İrlandiya, Qazaxıstan və Malta kimi ölkələrin hamısının son illər ərzində öz iqtisadi göstəricilərini təkmilləşdirməsi qeyd edilir. Bu nailiyyətdə onlara XBI kömək etmişdir. Lüksemburq və Hollandiya da ÜDMnin faiz nisbəti ilə XBI üzrə ən yüksək nəticələr əldə etmişlər; bu, qismən həmin ölkələrin maliyyə mərkəzləri və digər ölkələrdən olan şirkətlər üçün korporativ mərkəzlər kimi unikal rol oynaması ilə izah olunur. Yuxarıda cədvəl 3.1-də ÜDMnin faiz nisbəti ilə ən böyük XBI ehtiyatlarına malik olan on ölkə göstərilmişdir. ÜDMnin faiz nisbəti ilə nisbətən az XBI ehtiyatlarına malik olan ölkələr ya iri iqtisadiyyatlara, ya da daha az cəlbedici biznes mühitlərinə və nisbətən qapalı iqtisadiyyatlara malik olan digər ölkələr olmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının bütün dünyada XBI qəbulu üzrə ən böyük göstəricilərə malik olan dövlətlərdən biri olmasına baxmayaraq, ölkə iqtisadiyyatının və daxili bazarın nəhəng həcmi ilə əlaqədar ABŞ ÜDMnin faiz nisbəti ilə daha aşağı XBI ehtiyatlarına malikdir. Aydın ki, XBI daha kiçik iqtisadiyyatların - hətta inkişaf etməkdə olanların belə - tərəqqisinə təkan verə bilər.

3.3 Müasir dövrdə kiçik biznesin inkişafının prioritet istiqamətləri və məşğulluğun təmin edilməsi

Məşğulluq - insanın ictimai istehsalda iştirakı, iş qüvvəsinin istehsal vasitələri bilavasitə birləşməsi, istehsalın şəxsi və əşya amillərinin cəmiyyətin vahid məhsuldar qüvvələrində təşkilidir. İnsanlar istehsal vasitələri ilə birləşərək öz

aralarında müəyyən münasibətlərə girirlər.

Məşğulluq bütöv ictimai məhsulun yenidən istehsal edilməsi prosesində iştirakçı olan (bilavasitə və ya dolayı yolla) insanların içində əmələ gələn istehsal əlaqələrini təcəssüm etdirir. Belə əlaqələr, hər bir şeydən öncə, özünü əməyin xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsində, istehlakda büruzə edir ki, bu da öz növbəsində məşğul olanların həyat səviyyələrini aydınlaşdırır. Məşğulluğun ardınca istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak gəlir. Beləliklə, ümumi ictimai məhsulun yenidən istehsal edilməsi ilə bağlı olan bütün istehsal münasibətləri bilavasitə məşğulluqla bağlıdır.

Məşğulluq ictimai istehsalın kateqoriyasıdır. Əgər fərd yalnız öz istehlakı üçün məhsul istehsal edirsə və ya hər hansı xidməti həyata keçirirsə, o, cəmiyyətlə istehsal münasibətlərinə girmir, məcmu ictimai məhsulun təkrar istehsalı prosesində iştirak etmir. O yalnız özü üçün işləyir. Yox əgər fərdin istehsal etdiyi məhsul və ya həyata keçirdiyi xidmət ictimai tələbatı ödəməyə yönəlibsə və ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilirsə, onda o cəmiyyət üçün məşğuldur, onun əməyi isə bilavasitə ictimai xarakter alır.

Məşğulluq problemi uzun müddətdir ki, iqtisadçı alimlərin diqqətini cəlb etməsinə baxmayaraq hələ də bu iqtisadi kateqoriyanın məzmunu haqda yekdil rəyə gəlinməmişdir. Məsələn, E.İ.Ruzavinan nöqteyi-nəzərincə "... məşğulluq özündə əhalinin fəal hissəsinin mövcud yığım prosesində istehsalın əşya amillərinə nisbətən hərəkətini əks etdirir". V.Q.Kostakovun fikrincə "... məşğulluq ictimai-faydalı fəaliyyətin müxtəlif dairələrində əhalinin müxtəlif qruplarının ictimai əmək bölgüsünə əsaslanan əmək tətbiqi prosesidir". V.Q.Kostakov işçilərin ictimai istehsalın sahələri üzrə bölgüsünü, istehsalın tələbatına uyğunlaşmasını, eləcə də işçilərin əməyindən səmərəli istifadəni də məşğulluğun əsas xüsusiyyətlərindən hesab edirdi.

V.V.Çembrovskinin məşğulluq haqqında fikirləri bir qədər fərqlidir. O hesab etmir ki, "... məşğulluq əşyalara, təbiətə, bir-birinə olan nə təbii və nə də ki, texniki münasibətlər deyil, əməkdə iştirak etmək üçün cəmiyyət üzvləri arasında onların məcmu işçilər və istehsal vasitələri ilə birləşməsi üzrə istehsal

münasibətləri, iqtisadi münasibətlərdir".

A.Kotlyar, V.Boldırev kollektiv monoqrafiyalarında məşğulluğun mahiyyətini araşdırarkən qeyd edirlər ki, istənilən istehsal özünün əsas şərti kimi əşya (istehsal vasitələri) və şəxsi (insanlar) amillərin birləşməsini tələb edir, istehsal prosesinin əşya amilləri tərəfi texnologiyadır. Şəxsi amillər nöqtəyindən istehsal prosesi əmək kimi çıxış edir. Ancaq əmək və məşğulluq anonim deyildir. Əməkdən fərqli olaraq məşğulluq fəaliyyət deyildir, konkret iş yerində işçinin konkret əmək kooperasiyasına cəlb edilməsi nəticəsində insanlar arasında yaranan ictimai münasibətdir. Onlar daha sonra yazırlar: Məşğulluq və əmək arasındakı fərqi baxmayaraq bu kateqoriyalar üzvi surətdə qarşılıqlı əlaqəlidirlər. Məşğulluq ayrı-ayrı fərdlərin əmək məqsədi ilə konkret iş yerlərində qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasında daha geniş xalq təsərrüfatı aspektində istehsalın şəxsi və əşya amilləri arasındakı nisbətdə təzahür etdiyindən, məşğulluq əməyin sərf edilməsi üçün lazım olan sosial çərçivədir".

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda (2 iyul 2001-ci il) məşğulluğun mahiyyəti aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur:"... məşğulluq ölkə rezidentlərinin, Azərbaycanda daimi olaraq yaşayan vətəndaşlıq əldə etməyən şəxslərin və xaricilərin ölkə qanunvericiliyinə əks olmayan və bir qayda kimi onlara qazanlı gəlir verən hər hansısa bir fəaliyyətidir"

Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunun mövcud, real vəziyyəti onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ciddi və əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini yaratmışdır. Bu istiqamətdə səmərəli tədbirlərin reallaşdırılması üçün ölkəmizdə müəyyən hüquqi baza formalaşmasına, normativ aktların qəbul edilməsinə, məşğulluq üzrə xüsusi idarənin yaradılmasına baxmayaraq, təəssüf ki, məşğulluğun yüksəldilməsi sahəsində gözlənilən irəliləyişlər baş vermir. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin ölkədə mövcud qanunlara zidd olmayan fəaliyyətlə məşğulluğu, onların mütləq əksəriyyətinin əsas yaşayış mənbəyi olmaqla bərabər, həm də ictimai tələbatın ödənilməsinin və sosial-siyasi əmin-amanlığın mühüm şərtlərindən biridir. Məhz bu nöqtəyindən əhalinin işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması, məşğulluğun artırılması və

tənzimlənməsi dövlətin ən əsas sosial-iqtisadi vəzifələrindən biri hesab edilməlidir[26].

Əhalinin məşğulluq səviyyəsi bir sıra faktorların təsiri nəticəsində yaranır. Kiçik biznesin inkişafı əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinin həlledici amili olmaqla yanaşı yeganə amili də deyildir. Bunun üçündə əhalinin məşğulluq dərəcəsinin artırılması və tənzimlənməsinə görə kiçik biznesin inkişafı ilə yanaşı digər amillərin təsiri də araşdırılmalıdır. Həmçinin onu da, nəzərə almaq vacibdir ki, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin tənzimlənməsi bu prosesə təsir göstərən faktorlardan istifadə edilməsi səviyyəsindən, eləcə də bu faktorların özlərinin tənzimlənmə səviyyəsi ilə bağlıdır. Məşğulluğa təsir göstərən faktorlar isə aşağıda qeyd edilənlərdir:

- əmək qabiliyyətinə malik olan əhalinin sayı;
- əmək qabiliyyətinə malik olan əhalinin təhsil forması, cinsi, peşəsi, yaş həddi və ixtisas forması;
- xalq təsərrüfatının sahə forması, ayrı-ayrı sektorların xüsusi çəkisi onların dəyişmə istiqamətləri;
- məhsuldar olan qüvvələrin inkişaf dərəcəsi;
- istehsalın ölçüsünün, nomenklaturunun, profilinin dəyişməsi;
- məşğulluğun sahə forması;
- demoqrafik halı;
- əhalinin ölkə içi (qismən də beynəlxalq) miqrasiyasının səviyyəsi yönləri;
- elmi-texniki tərəqqinin hazır ki, vəziyyəti və tempi;
- sahibkarlığın inkişaf dərəcəsi, dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətinin nisbəti;
- sahibkarlığın inkişafı üçün lazım olan hüquqi-normativ, sosial-iqtisadi şəraitin olması;
- sahibkarlığa edilən dövlət dəstəyinin səviyyəsi;
- sahibkarlıqla məşğul olmaq üçün ilkin kapital akkumulyasiyasının olması;
- dövlətin:
 - struktur;

-investisiya;

-maliyyə-kredit;

-vergi ;

-fiksəl;

-məşğulluq siyasəti;

- dövlət mülkiyyətinin şəxsiləşdirilməsi və mülkiyyətin forma, metodları;
- xarici sərmayənin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmə dərəcəsi;
- ölkədə sosial-iqtisadi, siyasi şəraitin sabitliyi;
- cəmiyyətin demokratikləşmə dərəcəsi;
- ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etməsinin mövcud olan səviyyəsi və onu dəyişmə metodları;
- ölkədə və onun olduğu coğrafi regionda hərbi-siyasi sabitlik.

Qeyd edilən amillərin məşğulluq səviyyəsinə təsirini daha düzgün qiymətləndirmək, onlardan səmərəli istifadə etmək və onları daha optimal tənzimləmək üçün bu amillərin təzahür mənbələrinə görə təsnifləşdirilməsi məqsədə uyğundur.

Məşğulluğun tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərin hazır edilməsinə sosial demoqrafik faktorların təhlil edilməsindən başlamaq vacibdir. Belə vəziyyətdə ilk öncə ölkədə olan əmək resurslarının, iqtisadi fəal olan əhəlinin, həmçinin məşğul olanların hazır ki miqdarı və artım templəri müəyyənləşdirilməlidir; ümumilikdə əmək resurslarının, həmçinin məşğul olan əhəlinin, ha belə işsizlərin təhsil, cins, yaş, peşə və ixtisas tərkibi, məşğulluğun sahə forması, əhəlinin miqrasiya istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Sosial-demoqrafik faktorların təhlil edilməsi həm hazırki dövrdə, həmçinin perspektivdə məşğulluğun tənzimlənməsinin başlıca yönələri müəyyən edilərkən hansı peşə və ixtisasdan, cins və yaş kateqoriyasından olanların ilk əvvəl işlə təmin olunması vacibliyini aydın etməyə və buna görə xalq təsərrüfatının hər hansı bir sektorunda daha səmərəli mühitin olduğunu müəyyən etməyə imkan yaradır. Lakin bu zaman bir çox məsələlərə diqqət etmək vacibdir. İndiki vəziyyətdə ölkədə əmək qabiliyyəti olan əhəlinin sayını, onların peşə, yaş, cins, və ixtisas tərkibini müəyyənləşdirməklə, demək olar ki, mürəkkəbliklər

yoxdur. Bu sektorda statistik hesabatların yerinə yetirilməsində müvafiq qaydalar vardır. Lakin, təəssüf olsun ki, bu fikri məşğul əhali (xüsusən də qeyri-dövlət sahəsində), həmçinin real işsizlər barəsində söyləmək qeyri mümkündür. Məşğulluğun sahə quruluşu və əhalinin miqrasiyasının vəziyyəti haqqında məlumatlar da reallığı əks etdirmir. [25 səh146].

Xalq təsərrüfatının fərqli sektorlarında çalışanlar (xüsusəndə də qeyri-dövlət sahəsində) barəsində düzgün məlumatların alınması üçün mövcud müəssisələrin məsuliyyətini çoxaltmaq zəruridir. Bu vəziyyətə təsiredici maliyyə sanksiyaları tətbiq etməklə nail olmaq olar.

Müşahidələrdən görünür ki, xidmət və ticarət sektorlarında fəaliyyətdə olan qeyri dövlət müəssisələrinin bir çoxunda (həm milli, həm də xarici sahibkarlara aid edilən) ölkənin vətəndaşlarının əmək hüquqları sərt formada pozulur. İlk öncə, onlar ölkənin mövcud olan qanunlarının əks olaraq normadan çox istismar olunur – belə müəssisələrdə gündəlik işin vaxtı hardasa 12- 16 saata kimi çatır. İkincisi, onların əksəriyyətində işləyənlərə, bayram və istirahət günləri də aid edilməklə, məzuniyyət verilmir. 3-sü, qanunlara əks olaraq, işçiləri normadan çox iş saati işləməyə vadar etməklə süni şəkildə iş yerlərinin sayını azaldırlar. Bu da öz növbəsində gərgin olan məşğulluq məsələsini daha çox qəlizləşdirir. Hazır ki, vəziyyəti ortadan götürmək üçün dövlət dərəcəsində ciddi tədbirlər edilməlidir, ona görə ki, iş yerini əldən vermək qorxusu göstərilmiş sektorlarda çalışanların öz hüquqlarının müdafiə edilməsi üçün müəyyən orqanlara olan müraciətlərini istisna edir.

İşçilərin həddindən artıq istismar edilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə Dövlət Baş Məşğulluq İdarəsinin və Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin əməkdaşlarına, mülkiyyət formasından və məşğul olduğu sahədən asılı olmayaraq, bütün müəssisə, idarə və təşkilatlarda əmək qanunvericiliyinə riayət edilməsinin vəziyyətini yoxlamaq üçün vaxtaşırı reydlər keçirmək səlahiyyəti verilməlidir. Pozuntular aşkar edildiyi halda müqəssir şəxslərə qarşı təsiredici maliyyə sanksiyası, belə hallar təkrarlandıqda isə daha ciddi tədbirlər tətbiq edilməlidir. Hesab edirik ki, bu təklifin reallaşdırılması əlavə

xərc çəkmədən minlərlə yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verərdi.

Respublikamızda işçilərin real sayını, habelə onların sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə olduğu kimi, əmək qabiliyyətli əhali arasında, vaxtaşırı olaraq, seçmə üsulu ilə sosioloji tədqiqatlar aparılmalıdır.

Axır illər Azərbaycanda mövcud olan iri müəssisələrin çoxunun tam qüvvəsi ilə çalışmaması, kiçik müəssisələrin şəxsiləşdirilməsi və maliyyə çatışmamazlığı nəticəsində onların çoxunun fəaliyyətdə olmaması, həmçinin kənd təsərrüfatı sektorunda edilən islahatlar, real şəkildə çoxlu əmək qabiliyyəti olan insanların məşğulluqdan qıraqla qoymuş, onların həm ölkəiçi, xüsusən də beynəlxalq miqrasiyasını möhkəmləndirmişdir. Əhalinin ölkəiçi, həmçinin beynəlxalq miqrasiyası barəsində geniş məlumata sahib olmadan isə məşğulluğun tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş lazımi tədbirləri hazır etmək yetəri qədər mürəkkəbdir. Bu səbəblə də məşğulluğun tənzim olunması yönündə təkliflərin verilməsindən əvvəl əhalinin miqrasiyasının qeydiyyatı alınması bölməsində işlər qaydaya qoyulmalıdır.

Azərbaycanda hazırda mövcud olan məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcələri, xalq təsərrüfatının struktur forması məşğulluğun tənzim edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin hazırlanmasında istinad nöqtəsi rolunu ifadə edə bilər. Həmçinin, istehsal sektorlarının təzədən yaranma modernləşdirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin əldə etdiyi uğurlarının istehsalata tətbiq edilməsinin sürətlənməsi, yeni tələblərə uyğun olan, keyfiyyətli istehlak şeylərinin istehsal edilməsi məqsədi ilə istehsalın yönünün, nomenklaturunun dəyişdirilməsi məhsuldar olan qüvvələrin inkişafına təsir etmək, xalq təsərrüfatının bölmə formasını təkmilləşdirməklə birgə təzə iş yerlərinin meydana gəlməsinə də şərait yarada bilər.

Ölkədə real işsizlik hər zaman olsa da sovet hakimiyyəti vaxtlarında dövlətin əmək bazarında işçi qüvvəsinin bir alıcısı olduğu üçün və qabiliyyətli əhalinin işlə təmin olunması vəzifəsini öz öhdəsinə götürdüyündən, məşğulluq sektorunda gərginlik olmamışdır. Bunun əsas səbəbi budur ki, dövlətin məşğulluq siyasəti, əhalinin ictimai istehsalatı cəlb olunması, səmərəliliyinə xələl gətirdiyi mühitdə

belə, əmək qabiliyyəti olan əhalinin işlə təmin edilməsinə istiqamətləndirilirdi. Ölkəmiz iqtisadiyyatda bazar əlaqələrinə keçid istiqamətini seçdikdən sonra mövcud vəziyyət çevrilmişdir. Dövlət ölkədə işçi qüvvəsinin tək alıcısı deyildir və əmək qabiliyyəti olan əhalinin işlə bilavasitə təmin olunmasında onun təsiri getdikcə azalmağa idi. Bazar strukturlarının təsiri isə əksinə olaraq, ilbəl çoxalmaqdadır. Dövlətə aid təşkilat, idarə və müəssisələrdə iş yerlərinin sayının ildən-ilə aşağı düşməsinin qeyri-dövlət müəssisələrində qurulan təzə iş yerlərinin sayının bu azalmanı kompensasiya etməsinə sayəsindədir ki, iqtisadiyyatda məşğul olanların real miqdarının azalması ilə birgə, işsizlərin miqdarının çoxalması da müşahidə olunur. Bazar iqtisadiyyatı mühitində əmək qabiliyyəti olan əhalinin işlə tam şəkildə təmin olunması vəzifəsinin dövlətin təzədən öz öhdəsinə götürməsinin, eyni anda dövlətin bu məsələnin həll edilməsindən qırıqdada durmasının qeyri-mümkünlüyü nəzərdə tutularsa, ölkədə məşğulluğun dərəcəsinin artırılmasında özəl sektorun rolunun zaman ötdükcə çoxalmasının və buna görə dövlətin yaxşı mühit yaratmasının zəruriliyi bir daha yenidən gündəmə qoyulur. Təbii haldır ki, bazar iqtisadiyyatı mühitində dövlət şəxsi müəssisə sahiblərinə təzə iş yerlərinin yaratması və ya işçilərin miqdarının çoxalması barəsində hər hansı bir tapşırıq və ya göstəriş verə bilməz. Həmçinin, dövlət şəxsi sektorun inkişaf etməsi üçün səmərəli hüquqi-normativ və s. iqtisadi şərait yaradılmaqla sahibkarları təzə iş yerləri açmağa, işçilərin miqdarının artırılmasına vadar edə bilər. Bununla birgə, respublikamızda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə görə, demək olar ki, hər bir regionda və sahələrdə yetəri qədər güc imkanlarının olduğu nəzərə alınsa, ölkə həmin gücdən əlverişli istifadə etməyə imkan yaratmaqla, həmçinin sahibkarlara müvafiq maliyyə dəstəyi etməklə özəl sahədə məşğulluğun çoxalmasını stimullaşdırı bilər. Hesab olunur ki, sahibkarlığın inkişaf etməsi ilə əlaqəli faktorların rolunu doğru dəyərləndirməklə onlardan əlverişli istifadə etməklə dövlət özəl sahədə məşğulluğun tənzimlənməsində həlledici rol oynaya bilər. Respublikamızda kiçik biznesin inkişafı üçün irəli sürdüyümüz təkliflərin reallaşdırılması əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin əsaslı şəkildə yüksəldilməsinə zəmin yaradardı.

Kiçik sahibkarlığın inkişafının əhalinin məşğulluğunun artırılmasında əhəmiyyətli, həlledici rol oynadığı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi ilə sübut edilməkdədir. Belə ki, ABŞ-da xüsusi bölmədə məşğul olan işçi qüvvəsinin 52-59%-ə qədəri kiçik payına düşür. ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələrdə hər il iqtisadiyyatda yaradılan yeni iş yerlərinin yarından çox hissəsi kiçik biznesinin payına düşür. Eyni zamanda, kiçik biznes sferasına daxil olan müəssisələr yeni işçi qüvvəsinin hazırlanmasında, ilk dəfə işə başlayanların işlə təmin edilməsində mühüm rol oynayırlar. Bi tipli müəssisələr yeni işə başlayanların 70%-ə qədərini işlə təmin edirlər.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində ABŞ-mın iqtisadçı alimləri belə nəticəyə gəlmişlər ki, daha iri korporasiyalar yeni iş yerləri yaradan əsas mənbə funksiyasını itirirlər. Belə ki, hələ 1969-1971 -ci illər ərzində ABŞ-da yaradılan yeni iş yerlərinin 96%-i kiçik biznesin, 4%-i isə iri korporasiyaların payına düşmüşdür. 1981-1982-ci illərdə iri biznes 1 mln. 600 min mövcud iş yerini ləğv etdiyi halda, kiçik biznes tərəfindən 2 mln. 650 min yeni iş yeri yaradılmışdır. 1974-1986-cı illər ərzində ABŞ-da iri korporasiyaların müəssisələrində məşğul olanların sayı 2 mln. nəfər ixtisar edilmişsə, kiçik firmalarda 14-20 mln. nəfər artmışdır.

Kiçik müəssisələr nəinki inkişaf etmiş ölkələrdə, eləcə də inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Belə ki, 80-ci illərdə Filippində bütün emaledici sənaye sahələrində çalışanların 2/3-si 20 nəfərə qədər işçisi olan kiçik müəssisələrdə işləyirdi; o cümlədən onların 62%-i işçilərin sayı 1 nəfərdən 5 nəfərə qədər olan müəssisələrin payına düşürdü. İri müəssisələrdə işləyənlərin sayı bütün işləyənlərin cəmi 3,7%-ni təşkil edirdi.

80-ci illərin ortalarında Hindistanın bütün emaledici sənayesində çalışanların cəmi 21,1%-i iri müəssisələrdə, 76,9%-i isə kiçik müəssisələrdə işləyirdi. Həmin dövrdə Tailandda kiçik kapitalist müəssisələri ölkədəki bütün kapitalist müəssisələrinin 93,5%-ni təşkil edirdi. Bütün emaledici sənayedə çalışanların 54,8%-i bu müəssisələrin payına düşürdü.

Sosializm sistemi süquta uğradıqdan sonra bazar iqtisadiyyatı yolu seçmiş

Polşada işsizliyin qarşısının alınmasında, yeni iş yerlərinin açılmasında kiçik müəssisələr mühüm rol oynamışlar. Kiçik müəssisələrin yaradılmasının stimullaşdırılması istiqamətində dövlətin yaratdığı imkanlar təkcə 1990-1994-cü illər ərzində kiçik müəssisələrdə işləyənlərin sayını 1,5 mln. nəfər artırmağa imkan vermişdir. Polşada bütün məşğul əhalinin 60%-i kiçik müəssisələrdə işləyir.

1999-cu ildə Rusiyada kiçik biznes sahəsində çalışanların sayı 15 mln. nəfəri keçmişdi. Eyni zamanda Rusiya Federasiyasında kiçik biznesə cəlb olunmanın diapazonu olduqca genişdir. Belə ki, Moldoviyada bütün işləyənlərin cəmi 2%-i kiçik biznes sahəsində çalışdıqları halda, Moskvada onların xüsusi çəkisi 31%-ə çatmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı yolu seçdikdən sonra Azərbaycan da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən əhalinin məşğulluğu sahəsində çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 1991-2001-ci illər ərzində respublikamızda iqtisadi fəal əhalinin sayı 7,3% artdığı halda məşğul olanların sayı 0,5% azalmışdır. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş bir sıra qanun və proqramların qəbul olunub tətbiq edilməsi nəticəsində son illərdə kiçik müəssisələrin həm ümumi sayında, həm də orada məşğul olanların sayında nəzərə cəpacaq irəliləyişlər əldə edilmişdir. Məsələn, 1995-2001 -ci illər ərzində Azərbaycanda fəaliyyətdə olan kiçik müəssisə və kooperativlərin sayı 7226-dan 25121-ə çatmış, başqa sözlə, 3,5 dəfə artmışdır[16].

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsi ölkə daxilində əhalinin məşğulluğunun artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda bir çox illərin təcrübəsi bunu təsdiq edir. Belə ki, 1995-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan xarici sərmayələrin həcmi 375.1 mln dollar, özəl bölmədə işləyənlərin ümumi sayında xarici və müştərək müəssisələrdə çalışanların xüsusi çəkisi 10,6% təşkil etmişdi. 2001-ci ildə respublika iqtisadiyyatına qoyulan xarici sərmayənin həcmi 1995-ci ilə nisbətən 2,9 dəfə artaraq 1092 mln. dollara, xarici və müştərək müəssisələrdə işləyənlərin xüsusi çəkisi isə (özəl sektorda işləyənlərin ümumi sayına nisbəti) artaraq 16.2%-ə çatmışdır. Azərbaycanda mövcud müəssisələrin mütləq əksəriyyətinin tam gücü ilə işləyə bilməsinin, özəl sektorun ləng inkişafının

əsas səbəbinin məhz maliyyə çatışmamazlığı olduğu nəzərə alınarsa, xarici sərmayələrin ölkəyə gətirilməsini sürətləndirmək üçün beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinin vacibliyi bir daha aydın olar.

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi bir çox amillərdən (məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak səviyyəsindən, xalq təsərrüfatının sahə quruluşundan, ölkədə və regionda sabitlikdən vəs.), o cümlədən xarici sərmayələrin yatırılması üçün əlverişli hüquqi-iqtisadi mühitin mövcudluğundan asılıdır. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin səviyyəsi o qədər də yüksək deyildir. 2001-ci ildə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi cəmi 3745,2 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxal 1430,9 mln., ixrac 2314,3 mln. dollar olmuşdur [27səh 128] ki, bu da Azərbaycanın potensialından xeyli aşağıdır. Bununla yanaşı ölkəmizdə xarici sərmayələrin yatırılması üçün lazımı qanunvericilik aktları, o cümlədən xarici sərmayələrin qorunması haqqında xüsusi qanun qəbul edilmişdir. Nəticədə son illər Azərbaycana xarici sərmayə axını güclənmiş və yaxın gələcəkdə onun həcmnin daha sürətlə artacağı gözlənilir. Ancaq hələ də xarici sərmayələrin əsas hissəsi neft sektoruna, rabitə və tikinti sahəsinə yatırılır) Buna baxmayaraq bu sahələrdə çalışanların sayının artımı müşahidə edilmir (xarici sərmayə qoyuluşu ilə yaranan yeni iş yerlərinin sayı qeyd edilən sahələrdə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrində çalışanların sayının azalmasını kompensasiya etmir). Buna görə də xarici sərmayələrin xalq təsərrüfatının digər sahələrinə yatırılması, məşğulluğun sahə quruluşunun yaxşılaşdırılması üçün müvafiq proqramlar tərtib edilib xarici sərmayəçilərə təqdim edilməsi məqsədəuyğundur. Xarici sərmayələrin ölkənin, kənd rayonlarına yatırılması üçün müəyyən güzəştlərin tətbiq edilməsi, eləcə də yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması (məsələn, mənfəətin yeni iş yerləri yaradılmasına sərf edilən hissəsinin vergidən azad edilməsi) da, müsbət nəticələr verərdi.

Ölkədə məşğulluğun səviyyəsinə təsir göstərən faktorlar qrupu arasında siyasi faktorların mühüm yeri vardır. Xarici praktikadan görünür ki, cəmiyyətin demokratikləşmə dərəcəsi ilə ölkədə mövcud olan məşğulluğun səviyyəsi arasında

birbaşa bağlılıq vardır. Belə ki, Qərbdə mütəqil ölkələrdə (Fransa, Amerika, Böyük Britaniya və s.) işsizliyin səviyyəsi 3-5% təşkil etdiyi vəziyyətdə, demokratiyanın nisbətdə az inkişaf olunduğu Latin Amerikasının ölkələrində 8-12%, Afrika ölkələrində isə bundan da yuxarıdır. Bu faktorun başlıca rolu ondan ibarətdir ki, cəmiyyət sərbəstləşdikcə əhalinin məşğulluq hüququ daha çox mühafizə edilir, dövlət öz vətəndaşının firavanlığına görə daha böyük əhəmiyyətli tədbirlər reallaşdırır, həm də hər bir vətəndaşın özünün hüququnu tələb etməsinə görə hüquqi şərait qurulur. Hesab olunur ki, azad inkişaf yoluna addım atmış ölkədə bu proses möhkəmləndikcə məşğulluğun dərəcəsinin çoxalması üçün əlavə mühit düzələcəkdir.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyin mövcud olduğu vətəndaş sülhün bərqərar edilməsinə əlverişli şərait qurmaqla yanaşı, iqtisadi fəallığın çoxalmasının və xar sərmayələrin ölkə daxilinə gətirilməsinin, nəticə etibarilə əmək qabiliyyəti olan əhalinin məşğulluğunun çoxalmasının başlıca faktorlarından biri olaraq çıxış edir. Məhz bundan ötrü də Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyin mühafizə edilməsi üçün dövlət dərəcəsinə mühim tədbirlər edilməli, qanunun aliliyinin bərqərar edilməsinə görə müəyyən formullar yaradılmalıdır.

Ölkədə məşğulluq sektorunda əmələ gəlmiş vəziyyət sahibkarlığın inkişaf etməsinə təsir göstərən yaranmış şərait, potensial sahibkarların ilkin: kapital akumulyasiyasının vəziyyəti məşğulluğa birbaşa təsir göstərən tənzimləyici faktorların rolunu çoxaltmışdır. Bunun üçün də, dövlətin məşğulluğun dərəcəsinin çoxalması üçün tənzimləyici tədbirlərin reallaşdırılması yönündəki fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına ehtiyac duymuşdur.

İlk öncə ölkənin struktur siyasətində vacib dəyişikliklər olunmalı, iqtisadiyyatın birtərəf (neft sahəsi əsasında) inkişafından çoxhissəli inkişafa istiqamətlənən siyasət yürüdülməlidir. Axır illər istehsal sektorlarında, xüsusəndə sənaye sahəsində, məşğulluğun həm miqdar, həm də nisbəti cəhətindən aşağı düşməyə doğru meyl göstərməsi nəzərdə saxlanılan struktur strategiyasında istehsal sektorlarının yüksək inkişafına böyük diqqət edilməlidir. İstehsal bölmələrində təzə iş yerlərinin qurulmasına görə stimullaşdırıcı tədbirlər

reallaşdırılmalıdır. Məsələn, əlavə olaraq işçi qüvvəsinin daxil olunmasını nəzərə alan, kənd təsərrüfatı, sənaye və tikinti sektorlarında fəaliyyətdə olan, təzə əmələ gəlmiş şəxsi (ailə) kiçik müəssisələrinin 3 il içində xeyir və əmlak vergisindən azad olunması məqsədə müvafiq hesab edilərdi. İstehsal sektorlarında fəaliyyətdə olan kiçik müəssisələrə dövlət sifarişinin edilməsi, bu ərəfədə öncəki dövrə nəzərən işçilərin miqdarını çoxaltmış müəssisələrə üstünlüyün verilməsi də yaxşı nəticələrə nail olmağa yaxşı şərait yaradardı.

Ölkənin investisiya siyasəti struktur siyasətinə müvafiq olaraq qurulması. İnvestisiya siyasəti yaradılarkən ilk əvvəl istehsal bölmələrinin, onların içində isə daha çox perspektivli olanların inkişafı nəzərə alınmalıdır.

Xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmasının ciddi tənzim olumağa tələbi vardır. Vahid bir qayda olaraq, xarici kapitalın hər bir bölmələrinə yön tapdığı nəzərdə tutularaq, investisiyanın qoyulmasına bölmə məhdudiyyəti salınmalıdır. Həmçinin xarici kapitalın istehsal sektorlarına, xüsusi olaraq da kənd rayonlarında, kiçik müəssisələrin inkişafına sərf olunması üçün imtiyazlar müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn, kənd rayonlarında təzə qurulan müəssisələrdə xarici kapitalın iştirak hissəsindən əlaqəli olaraq bu müəssisələrin müvafiq dövr içində gəlir vergisindən azad edilməsi daha məqsədəuyğun olardı; eyni bir ölçülü investisiya edilməsi nəzərə alınan fərqli layihələr təqdim olunduqda daha çox iş yerləri açılmasını planlaşdıranlara üstünlük edilməsi də yaxşı nəticələrə imkan verərdi.

Son illər respublikamızda kredit qoyuluşlarının miqdarının ilbəil artması müşahidə edilir. Belə ki, 2001-ci ildə kredit qoyuluşlarının həcmi 1995-ci müqayisədə 1,7 dəfə artmışdır. Buna baxmayaraq kredit təminatının vəziyyətini və kreditin verilmə şərtlərini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Əvvəla kreditlərin ümumi həcmində qısamüddətli (bir qayda olaraq 3-6 ay müddə: verilən) kreditlərin xüsusi çəkisi olduqca yüksəkdir (məsələn, bu göstərilən 2 ildə 72,8% təşkil etmişdir), ikincisi, kreditlərin verilmə şərtləri ağırdır. Düzdür, "Ölkədə sahibkarlığın inkişafına dair dövlətin himayəsi sahəsində əlavə edilən tədbirlər haqqında" ölkə Prezidentinin sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanından sonra kiçik

bizneslə məşğul olan sahibkarlara veriləcək kreditlərin (Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu hesabına) faizi ən çoxu 7% miqdarında müəyyən edilmişdir və bu, məsələn, Aqrar Kredit Fondunun qoyduğu faizlərdən 2,1-2,8 dəfə azdır. Lakin, aşağıdakıları qeyd etmək olarki,

- nisbətən aşağı faizlər yalnız Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan veriləcək kreditlərə aiddir;

- bu kreditlər də əsas etibarilə qısamüddə olacaqdır;

- kreditlərin verilmə şərtləri ağır olduğundan onların alınmasında problemlər qalmaqdadır;

- fondda bu məqsədlə nəzər tutulan vəsait o qədər də çox deyildir (2002-2005-ci illərdə hər il 50 mlrd, manat).

Buna görə də, dövlətin kredit siyasətinə yenidən baxılmasına, xüsusilə də yeni yerləri açmaq məqsədi ilə alman kreditlərə daha aşağı faiz dərəcələrinin qoyulma praktikasının tətbiqinə ehtiyac vardır. Təbiidir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kredit dərəcələrini tələb və təklif arasındakı nisbət tənzimləyir. Ancaq, nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə də dövlətin tənzimləmə mexanizmi mövcuddur və indiki şəraitdə bu mexanizmi işə salmalıdır.

Vergi strategiyası ölkə daxilində iqtisadi fəallığa təsir etməklə məşğulluğun tənzimlənməsində vacib rola malikdir. Qədərindən çox olan vergi yükü, xüsusi istehsal sektorlarında, təzə iş yerlərinin yaranması imkanlarını aşağı salmaqla məşğulluq səviyyəsinə pis təsir göstərir. Sırf bu səbəblə ki, axır illər ölkədə vergi yükünün azalması, vergi sisteminin inkişaf etdirilməsi yönündə zəruri işlər görmüşdür. Ölkə Prezidentinin sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsini əlavə tədbirlər haqqında yuxarıda qeyd edilən fərmanından sonra bu istiqamətdə işlər daha da sürətlənmişdir. Əlavə dəyər vergisinin, sosial fonda olan ödəmələrin, mənfəət vergisinin dərəcələri aşağı endirilmiş, regionlara əsasən mənfəət vergisinin dərəcəsi 2003-cü ildə differensiallaşdırılmış, vergi idarəetmə qurumlarının strukturları asanlaşdırılmışdır və s. Lakin yenə də verginin yükü yetəri qədər çoxdur. Xüsusilə əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin, sosial fonduna olan ödəmələrin dərəcələrinin xeyli azaldılmasına tələb vardır. Göstərilən vergilərin

səviyyələri müəyyənləşdirilərkən xarici praktikaya yox, ölkə daxildə mövcud olan mühitə istinad olunması daha doğru olardı.

Fikrimizcə 25 yaşınadək gəncləri, habelə qadınları işə cəlb edən kiçik müəssisələrin bu kateqoriyaya daxil olan işçilərin əmək haqqı fondundan sosial sığorta fonduna ödəmələrdən azad edilməsi məqsədəuyğundur. Ölkəmizdə real işsizlər sırasında bu kateqoriyaya daxil olanların xüsusi çəkisinin yüksək olduğunu nəzərə alsaq, qeyd edilən təklifin reallaşdırılması onlar arasında işsizliyin xeyli aşağı salınmasına zəmin yaradacağını söyləmək mümkündür. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əmək qabiliyyəti olan əhalinin məşğulluğunun dərəcəsi, yuxarıda göstərilənlərlə birlikdə və daha çox reallaşdırılan məşğulluq siyasəti ilə bağlıdır. Keyfiyyətli məşğulluq siyasəti əmək qabiliyyəti olan əhalinin işlə təmin olunmasını tənzimlənməklə birgə sosial-iqtisadi sabitliyin qorunmasında da həlledici rola malikdir. Azərbaycanda əmək qabiliyyətinə malik əhalinin real olaraq məşğulluğunun səviyyəsi qənaətbəxş hesab edilmədiyindən, təbiidir ki, aparılan məşğulluq siyasətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyacı vardır.

Ümumiyyətlə götürüldükdə məşğulluq siyasəti aşağıda qeyd olunan problemlərin həll edilməsinə hədəflənməlidir:

- əmək qabiliyyətli bütün ölkə vətəndaşlarının məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun təmin olunmasına şərait yaradılması;
- əhalinin sosial riskdən qaçması üçün keyfiyyətli sosial təminat sisteminin əmələ gəlməsi;
- iş qüvvəsinin ayrılmasının və yenidən bölünməsinin cəld və səmərəli olaraq mexanizminin yaradılması;
- işsizlərin sosial müdafiəsinin təşkili;
- sərbəstləşən işçilərin yenidən hazırlanması, peşə və ixtisasın səviyyəsinin artırılmasında onlara yardım edilməsi;
- məşğulluğun təmin olunması tədbirlərinin hazırlanmasında və reallaşdırılmasında hər bir qeyri-dövlət və dövlət orqanlarının, həmçinin təşkilatlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Milli iqtisadiyyatın inkişafında və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsində kiçik biznesin inkişafının müstəsna rolu vardır.
2. Kiçik biznesin inkişaf etmə dərəcəsi ilə əmək qabiliyyəti olan əhalinin məşğulluq səviyyəsi arasında bilavasitə münasibət və asılılıq mövcuddur.
3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusilə də keçid dövründə, ölkə iqtisadiyyatının inkişafının və əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində dövlətin tənzimləyici rolu nəinki azalmır, əksinə getdikcə artır. Buna görə də respublikamızda qeyd edilən problemlərin həllində dövlətin tənzimləyici rolunun artırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.
4. Xarici və ölkə iqtisadçı alimlərinin nəzərdən keçirilən problemə dair əsərlərinin sintezi göstərir ki, hələ də onlar arasında "biznes" və "sahibkarlıq" anlayışlarının mahiyyəti və məzmunu haqqında fikir ayrılıqları qalmaqdadır. Bu iqtisadi kateqoriyalar haqqında mövcud fikirlərə rəğmən hesab edirik ki, "biznes" anlayışı, "sahibkarlıq" anlayışından daha genişdir və "sahibkarlıq" "biznesin xüsusi növüdür: sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinin yalnız xeyir əldə etməkdən ibarət olduğu vəziyyətdə, biznes fəaliyyəti hər zaman mənfəət əldə etmək məqsədi güdmür.
5. Şəxsi yardımçı təsərrüfatda çalışmaq və ya fərdi əmək fəaliyyəti o zaman məşğulluq kimi qəbul edilə bilər ki, əməyin nəticəsinin bu və ya digər hissəsi cəmiyyətin digər üzvlərinə reallaşdırılsın.
6. Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun real vəziyyəti qeyri-qənaətbəxşdir. Eyni zamanda onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün respublikamızda potensial imkanlar yetərincədir.
7. "Məşğulluq əmək qabiliyyətli insanların onlara gəlir gətirər ictimai əmək bölgüsünə əsaslanan və ictimai tələbatı ödəməyə yönəlmiş fəaliyyətidir". Hesab etmək olar ki, "məşğulluğa" bu cür tərif verilməsi həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin mənafeələrinə uyğundur.
8. Məşğulluğun səviyyəsinin artırılması üçün tədbirlər hazırlanarkən öncə ona təsir edən amillər müəyyən edilməlidir və bu amillər təzahür mənbələrinə görə

təsnifləşdirilməlidir. Məşğulluğa təsir edən amillərin təklif etdiyimiz qaydada qruplaşdırılması onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün daha təsirli tədbirlərin hazırlanıb reallaşdırılmasında əhəmiyyəti rol oynaya bilər.

9. Azərbaycan şəraitində əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin edilmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün BƏT-nin tövsiyyə etdiyi "iqtisadi fəal əhalini: xüsusi çəkisi" göstəricisindən deyil, "məşğulluğun səviyyəsi" göstəricisindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Məşğulluq səviyyəsi isə "məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə uyğun məşğul olan şəxslərin sayının (əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər çıxılmaqla əmək qabiliyyətli əhalinin ümumi sayma bölünməsi yolu ilə hesablanmalıdır).

10. Ölkədə fəaliyyət göstərən iri müəssisələrin restrukturizasiyası vasitəsilə kiçik müəssisələrin yaradılması və onların özəlləşdirilməsi də müsbət nəticələr verəcəkdir. Bu tipli kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilərkən fəaliyyətin ilk beş ilində mövcud iş yerlərinin ixtisara sahnmayacağı əsas şərtlərdən biri olmalıdır;

11. Lizinqdən istifadə etməklə sənaye sahələrinə kiçik və orta biznesin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədəuyğundur. Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu təsərrüfatçılıq formalarından istifadə edən hər iri, həm də kiçik müəssisələr müəyyən üstünlük əldə edirlər: müəssisələrlə kiçik müəssisələr arasında integrasiya prosesi güclənir və müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun ayrı-ayrı hissələrinin istehsalını kiçik müəssisələr həyata keçirir; kiçik və orta müəssisələr iri müəssisələrin ticarə sahəsindən, firma nişanından, markasından, reklam xidmətindən istifadə etmə imkanı qazanırlar; kiçik və orta müəssisələr öz məhsullarının sabit istehlakçıların malik olurlar; iri müəssisələr kiçik müəssisələrin xidmətlərindən istifadə etməklə öz xərclərinə qənaət edirlər;

12. Bəzi dəqiqləşdirilməmiş məlumatlara görə Azərbaycandan kənarda yaşayan ölkə vətəndaşlarının xarici ölkələrin iqtisadiyyatına yatırıqları sərmayələrin həcmi 2 mlrd. ABŞ dollarından çoxdur. Respublikamızda ölkə vətəndaşlarına məxsus sərmayələrin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə, xüsusilə də kənd rayonlarında, kiçik biznesin inkişafına sərf edilməsi üçün münbit şərait yaratmaqla həmin sərmayələrin xeyli hissəsinin Azərbaycan qaytarılmasına nail

olmaq mümkündür. Həmin sərmayələr hesabın, respublikamızda yaradılacaq kiçik müəssisələrə müəyyən müddət ərzində vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi də məqsədəuyğun olardı;

13. Azərbaycanda kiçik biznesin inkişafına əngəl törədən əsas səbəblərdən biri maliyyə çatışmamazlığıdır. Bu çatışmamazlığı bank kreditlər hesabına aradan qaldırmağa çalışan sahibkarlar ilk növbədə girov problemi ilə üzləşirlər. Bankların həddindən artıq girov tələb etmələri (verilən kreditlərin məbləğindən iki dəfə artıq) sahibkarları bu maliyyə mənbəyindən də məhrum edir. Bu sahədə qayda yaratmaq üçün dövlətin müvafiq tədbirlər görməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, kiçik sahibkarlara verilən kreditlərin dövlət təminatı sisteminin yaradılması məqsədəuyğun olardı;

14. İstehsal sahələrində, xüsusilə də kənd təsərrüfatında, kiçik biznesin inkişafına mane olan səbəblər sırasında sığorta təminatının zəifliyi xüsusi qeyd edilməlidir. Bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün mövcud qanunvericilik aktlarında müvafiq dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsinə ehtiyac vardır;

15. Respublikamızda son illər istehsal sahələrində, xüsusilə sənayedə çalışanların sayının mütləq və nisbi azalması iş qüvvəsinin maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri arasında qeyri-səmərəli bölgüsünə gətirib çıxarmışdır ki, bu da indiki şəraitdə məqbul hesab edilə bilməz. İş qüvvəsinin istehsal və qeyri-istehsal sahələri arasında optimal bölgüsünə nail olmaq üçün dövlət səviyyəsində stimullaşdırıcı və tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur;

16. Əmək qabiliyyətli əhalinin kənd rayonlarından axınının intensiv, azaltmaq məqsədi ilə həmin regionlarda kiçik biznesin inkişafına əlavə stimullar yaratmaqla yanaşı əmək haqqına diferensial əmsalların tətbiq edilməsinə də məqsədəuyğun olardı. Bu zaman kiçik müəssisələrin çəkəcəyi əla xərclər Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu hesabına kompensasiya edilə bilərdi;

17. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununu, bu haqda müxtəlif mövqelər araşdıraraq hesab edirik ki, ona aşağıdakı tərifin verilməsi daha müvafiqdir: "Sahibkarlıq ("sahibkarlıq fəaliyyəti") fiziki və ya hüquqi şəxslərin sərf etdikləri maddi, əmək, maliyyə və əmlak müqabilində mənfəət (gəlir) əldə etmək məqsədi

ilə həyata keçirdikləri fəaliyyətdir”. Bu tərif sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununu aydın ifadə edir.

18. Kiçik müəssisələr hüquqi və təsərrüfat müstəqilliyinə, müstəqil maliyyəyə malik olan, sahibi istehsal və idarəetmə prosesində iştirak edən müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinə görə sahibi maddi məsuliyyət daşıyan, öz sahəsində aparıcı olmayan, nisbətən az kapital qoyuluşu tələb edən və azsaylı muzzdlu işçi çalışdıran təsərrüfat subyektləridir.

19. Müstəqillik əldə olunduqdan sonra bazar iqtisadiyyatı yolu seçmiş Azərbaycanda kiçik biznesin inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir sıra qanunlar, qərarlar, fərmanlar, proqramlar qəbul edildi; kiçik biznesin inkişafına kömək etmək, tənzimləmək məqsədi ilə yeni dövlət idarəetmə orqanları yaradılmış, biznes fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında və tənzimlənməsində onların səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə kiçik biznesin təşkili və inkişafında müəyyən irəliləyişlər əldə edilsə də onların inkişafının mövcud vəziyyəti qənaətbəxş hesab edilə bilməz.

20. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunda kiçik biznesin rolu böyükdür.

21. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəlinin məşğulluğunun yüksəldilməsinin ən səmərəli vasitəsi kiçik biznesin inkişaf etdirilməsidir;

22. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində, xüsusilə də iqtisadi böhranlar zamanı meydana çıxan sosial-iqtisadi problemlərin, xüsusilə də işsizliyin aradan qaldırılmasında kiçik inkişafının müstəsna rolu vardır;

23. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində əhəlinin əmək qabiliyyətli məşğulluğu sahəsində baş verən dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən irəli gələn şərtlərdən biri olmaqla, çoxsəhəli iqtisadiyyatın təşəkkülü, istehsalın səhə quruluşunun yeniləşdirilməsi, onun infrastrukturunun formalaşması ilə sıx əlaqədardır;

24. Ölkədə qeyri-dövlət bölməsinin miqdarının, o cümlədən kiçik müəssisələrin sayının və əhəmiyyətinin, eləcə də əmək qabiliyyətli əhəlinin məşğulluğunun səviyyəsinin artması aparılan iqtisadi islahatlardan, bütövlükdə

sosial-iqtisadi siyasətin çevikliyindən asılıdır;

25. Azərbaycanca faktiki mövcud olan işsizliyin minimuma endirilməsi, əmək qabiliyyətli əhalinin, xüsusilə də yüksək ixtisaslıların, hədsiz miqrasiyasının qarşısının alınması məqsədi ilə ölkədə kiçik biznesin inkişaf etdirilməsinin reallığa söykənən, konkret proqramların tərtib edilib reallaşdırılmasına kəskin ehtiyac vardır;

26. Əhalinin banklarda topladıqları əmanətlərinin bilavasitə kiçik biznesin inkişafına sərf etmələri üçün dövlət səviyyəsində müvafiq stimullaşdırıcı proqramların tərtib və təklif edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın Dövlət Proqramı” Vergilər qəzeti, 20 avqust (2002-2005)
2. Əzizağa Ş.İ, A.B Abbasov “Biznes və menecment” Bakı 2011 səh120-133
3. Biznesin təşkili və idarə edilməsi /Dərslük Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2011.
4. Rüstəmov A.A , Mahmudov C.İ Biznesin əsasları. Dərs vəsaiti Bakı 2008 səh 47
5. Tağıyev A.H., Fərzəliyev S.A Kiçik biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, Təknur, 2007
6. İmanov Ə.Ş. Kiçik sahibkarlıq . Bakı, Elm, 2009.
7. A. Abbasov “Biznesin əsasları” Bakı, 2005 səh 94
8. A.Şəkərəliyev “Biznesin təşkili və idarə edilməsi” Bakı, 2008 səh74
9. Qasımov F.H və.b “Sahibkarlığın əsasları”. Bakı , MAA nəşriyyatı, 2008
10. Гриффин Р., Пастей М. Международный бизнес. СПб: Питер, 2006
11. «Business and economic development: the impact of corporate responsibility standards and practices», Business for Social Responsibility, USA, 2006
12. Həsənova E., “Elmi əsərlər” N5 Bakı, 2016
13. Əliyev E.A, “Elmi əsərlər” N5 Bakı,2016
14. Fernando A.C. Business Environment, Dorling Kindersley, 2011.
15. The Bay Area Council Economic Institute, The Innovation Driven Economic Development Model, September, 2008. Pg 107
16. Heydərova S. “AMEA Xəbərlər” Bakı,2015
17. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının” Dövlət proqramı, Bakı, Nurlar, 2013
18. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanun, Biznessmenin bülletini. 2013 , №12
19. Həsənov N.H, “Beynəlxalq Biznes” Bakı, 2011
20. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi

21. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008)
22. Rəqib Quliyev. Azərbaycanda sahibkarlığın formalaşması actual araşdırma müstəvisində, Bakı Respublika qəzeti 6-13 iyun, 2004
23. Nazim Hacıyev. Azərbaycan kiçik müəssisələrin təşəkkülü və inkişafı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000.
24. Natiq Şirinzadə. Kiçik və orta biznes yeni mərhələdə. Bakı, R.N. Novruz-94, 2003
25. Earle, J.S. 2006“Employment and Wage Effects of Privatization: Evidence from Transition Economies”, Employment Research (January 2006),pg146
26. 2005Commission Staff Working Document Report on the Implementation of the European Charter for Small Enterprises in Moldova and the Countries in the Western Balkans, SEC(2005)169, Brussels, 8 February 2005
27. 2005Conference on the European Charter for Small Enterprises, Luxemburg, Conference Summary Report, European Commission Enterprise and Industry Directorate-General, 15-16 June 2005,
28. Report on the Implementation of the European Charter for Small Enterprises in Moldova and the Countries in the Western Balkans, Brussels, http://www.copca.com/armari/calaix1/000/00/01/103/sec_2005_169_en.pdf
29. Taxation mechanisms based on simplified and indirect evaluation of tax liabilities, S.N. Makedonskiy, EU Tacis, Moscow, <http://www.recep.ru> 2005
30. Muradov R.Ş. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı problemləri. Bakı, "Elm", 2000.
31. Alıcan Bayramlı oğlu Abbasov “Biznesin əsasları” Nurlan nəşriyyatı Bakı 2005
32. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı, 2007-2008-ci illər №1-li (95) hesabatlar.
33. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistikasısı. İnternet ünvanı: www.azstat.org
34. T.N.Əliyevin, A.M.Əhmədin və R.M.Məmmədovun "Müştərək müəssisə və sahibkarlıq" adlı kollektiv monoqrafiyası

- 35.** S.Z.İsayev, S.M.Tanrıverdiyev: “İqtisadi hüquq”, ADİU nəşriyyatı, Bakı – 2013, səh – 359
- 36.** V.İ.Kuşlinin ümumi redaktorluğu ilə “Bazar iqtisadiyyatının dövləttənzimlənməsi”, ADİU tərcüməsində dərslik, Moskva “Raks” nəşriyyatı - 2005,
- 37.** Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin - Prezident Kitabxanası – Davamlı inkişaf və ekoloji problemlər. (f.e.d. Sakit Hüseynov)
- 38.** A.O.Баинов, И.Н.Шапкин “Малоепредпринимательства”. Москва 2003
- 39.** Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun hər il üzrə verdiyi rəsmi statistik məlumatlar
- 40.** İ.İbrahimov, E.İbrahimov: “Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi və hüquqi mexanizmi”. Bakı – 2004